

EXPLICACIÓ I RELACIÓ

de tot el que conté la

FALLA

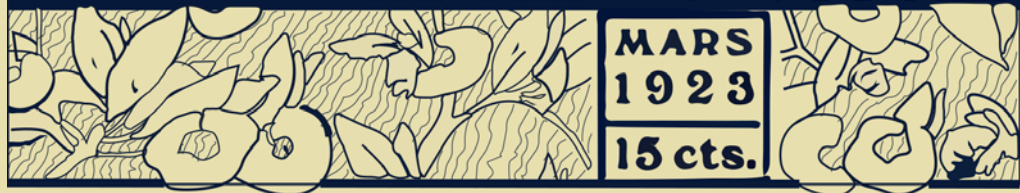
DEL CARRER DE CAMBRILS

LLIBRET FALLER

FALLA SANT VALERIÀ TORRENT, FALLES 2023

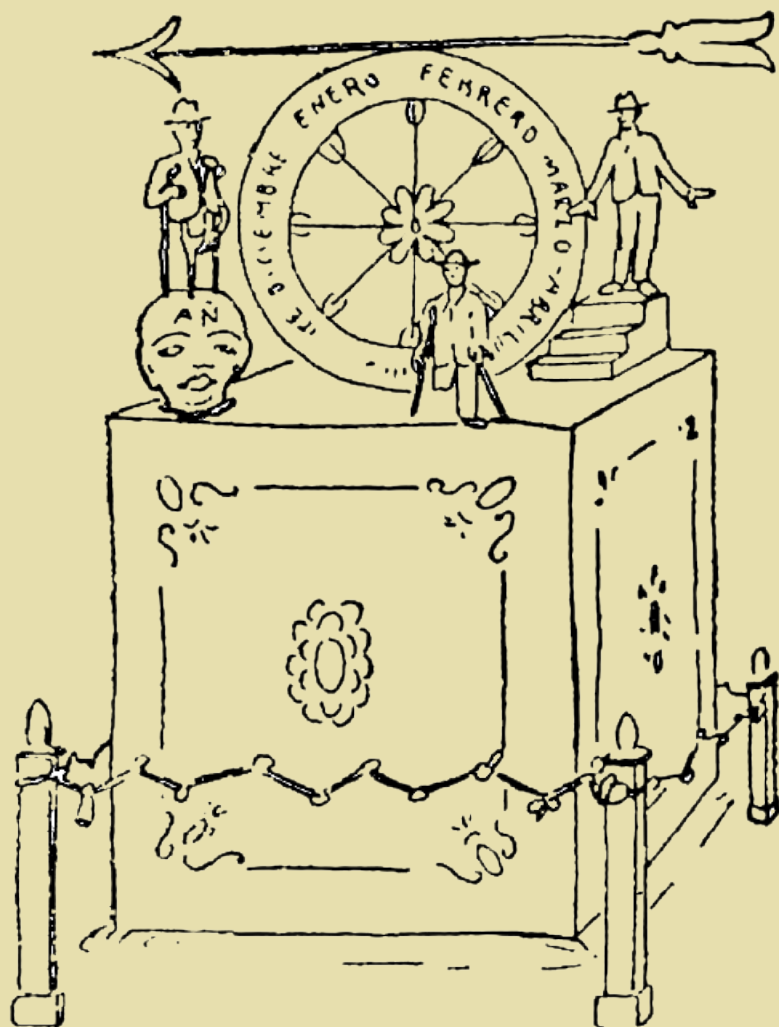
SANT VALERIA

MARS

1923

15 cts.

El llibre ha participat en la convocatòria dels premis de la Generalitat per a la Promoció de l'Ús del Valencià de l'any 2023.

Este llibret participa en els Premis de les Lletres Falleres.

Aquest llibret ha participat en els Premis al valencià del llibret de l'Oficina de Promoció i Ús del Valencià de l'Ajuntament de Torrent.

Portada:

Vicente Luján.

Impressió:

www.samarucsg.es

Recursos gràfics:

Vicente Luján.

Irene Berjillos.

Articles:

Aitor Sánchez Collado.

Salvador Ciscar Juan.

Tomàs Roselló Jaunzarás.

Jorge Sánchez Antúnez

Manolo Sanchis.

Joan Castelló i Iván Esbrí.

Miguel Àngel Gascón Rocha.

Secretaria:

Paco Navarro i Gema López.

Poesies:

Gema López.

Explicació:

Arturo García Gil.

Publicitat:

M. Carmen García i José Nieto.

© dels textos:

els i les autors/es

© de les imatges: els i les autors/

es i propietaris/es

© de la present

© **de la present edició:**

A. C. Falla Sant Valerià

Depòsit legal:

V-213-2013

Per a fer una introducció el centenari de la falla Cambrils precisa esta explicació

Pare atenció a esta auca torrentina
que ens conta el que va a pasar

al carrer Cambrils per una falla
que el 1923 es va plantar.

Els veïns volen criticar
a un regidor un poc veleta

que d'opinió va canviar
per a fer-li a altre la punyeta.

Sempre s'ha dit i es dirà
puix ho assegura un refrany,

que el qui amb coixo s'ajunta
coixo i ben coixo serà, a l'any.

Plantaren per la nit el cadafal
però el regidor que es veu en la falla

sent les burles de la xicalla
i molta gràcia no li fa!

A les 10 del matí de Sant Josep
l'acudit ja corria com la pólvora

i els afectats a garrotades
deixaren els ninsos desfets!

En 1928 seguiren la tradició
i plantà altra falla Micalet el pintor

amb un llibret i una bona explicació
l'esputna ja estava encesa:
mai s'apagaria l'ànima de foc!

Sumari

08 HISTÒRIA DE LA FALLA DE TORRENT DEL CARRER CAMBRILS DE 1923. Aitor Sánchez Collado.

92 CAMBRILS 1923, ELS NOM DEL CARRER. Salvador Ciscar Juan.

96 LA PIROTÈCNICA EN EL TORRENT DE 1923. Salvador Ciscar Juan.

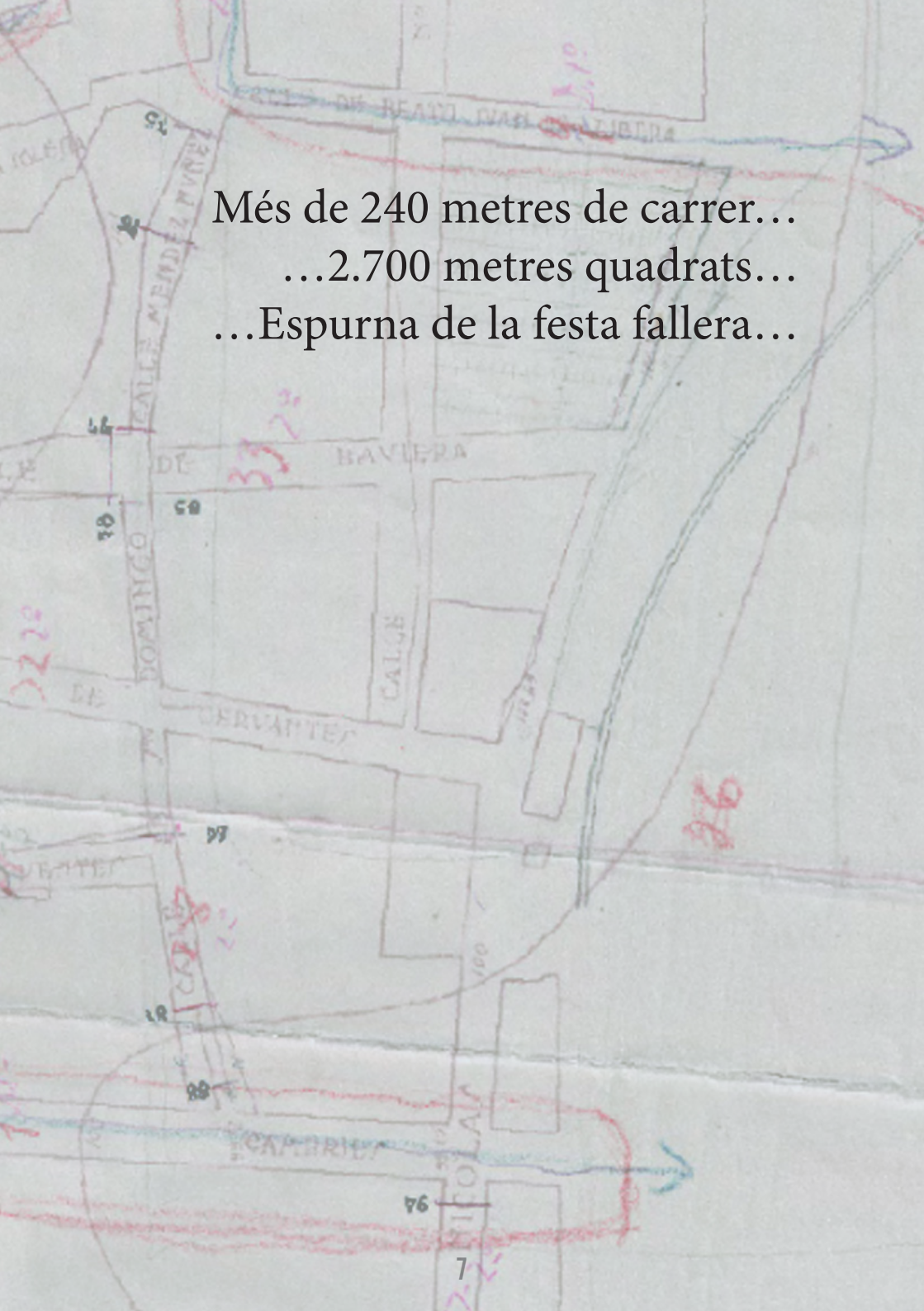
110 L'ARQUITECTURA DEL CARRER CAMBRILS AL VOLTANT DELS ANYS VINT DEL SEGLE XX. Tomàs Roselló Jaunzarás.

118 TORRENT EN 1923. Jorge Sánchez Antúnez

153 1923: L'ANY QUE VA PASSAR DE TOT QUI ÉS QUI EN 1923? Manolo Sanchis.

170 FALLES FACSIMIL: EL PASSAT DUT AL PRESENT. Joan Castelló i Iván Esbrí.

188 EL POETA DE L'HIMNE DE LA CORONACIÓ Miguel Àngel Gascón Rocha.

Més de 240 metres de carrer...
...2.700 metres quadrats...
...Espurna de la festa fallera...

*** HISTÒRIA ***

DE LA FALLA DE TORRENT DEL CARRER CAMBRILS DE 1923

Aitor Sánchez Collado

En març de 2023 es complixen 100 anys de la pantà de la falla del carrer Cambrils de Torrent, la primera de la qual conservem un esbós, publicat a revistes falleres com el *Pensat y Fet*, *Diario de Valencia* o *El Pueblo*. Esta falla seguia la tradició del primer cadafal plantat al 1900 al mateix carrer, tal com recull la premsa local de l'època. Una efemèride per valorar la història i el patrimoni cultural de les falles a la capital de l'Horta Sud i que a l'actualitat ostenten la catalogació de Festa d'Interés Turístic Autonòmic, Bé d'Interés Cultural i Patrimoni Immaterial de la Humanitat per l'UNESCO, però com va ser el sorgiment de l'espurna fallera?

Pallassos en la portada del Pensat y Fet de 1928, obra de L. Dubón.
Pallassos en el cartell de falles de 1932, obra de A. Vercher.

1. L'ESPURNA DE LES FALLES DE TORRENT: PALLASSOS I LA TRADICIÓ DE FOGUERES AL CARRER DEL PI (CAMBRILS/ MARE DE DÉU DE L'OLIVAR).

La festa fallera arriba a Torrent com a resultat de les sinergies sincrètiques de la imitació dels cadafals plantats al *cap i casal*, però l'espurna inicial d'esta tradició mediterrània naix amb la tradició popular de la crema dels *pallassos*, un ninot o parella penjada de ninots confeccionats per veïns d'un carrer amb palla i recoberts amb roba per a censurar comportaments mal vistos per la moral del veïnat, que es cremaven en la nit (o vespra) de Sant Antoni o Sant Josep.

Esta singularitat torrentina entronca amb les arrels dels “vells” de Lliria, els “pablos” en Aldaia, els “vell i vella” de Picassent, els “pertos” d'Alcoi, etc. que es penjaven en els balcons de les cases d'estes poblacions i de les quals tenim constància des de principis de segle XX (Sanchis Alfonso, 1992)¹:

¹ Sanchis Alfonso, Josep Ramon (1992). *ELS “PALLASSOS”, UN PRECEDENT DE LES FALLES TORRENTINES*. Torrent, Junta Local Fallera. El Granerer.

Són una parella d'home i dona, plens de palla, d'on probablement els ve el nom, i amb coets tant a l'interior com a les puntes dels peus i les mans i que es penjaven nugats pels canells a una corda grossa, enganxada a un balcó, finestra o arbre i que quedava en l'aire al mig del carrer. Les cares dels personatges eren unes carassetes fetes de cartró, similars a les utilitzades en les Carnestoltes (...) els encarregats de fer-ho no eren grups organitzats, normalment una o dos famílies (...) es penjaven a la matinada de la vespra de la festa, el 18 de març, més tard el dia de Sant Josep.

Miquel Mora Lerma (*Mik*, de pseudònim i conegut com *Micalet*) vivia al carrer de Pi (Cambrils/Mare de Déu de l'Olivar) va nèixer el 29 d'abril de 1919, era fill de Miquel Mora Muñoz (*Micalet, el pintor*), qui va ser l'autor del llibret i la falla de 1928, entre d'altres inquietuds artístiques que després comentarem. Miquel Mora Lerma tenia certa vessant literària per escriure i contar les seues vivències en diversos articles, com el cas dels records d'infància del carrer del Pi i el testimoni oral heretat, com en el cas que ens ocupa dels *pallassos*, els seus materials i la forma de vestir-los (1974):

Recorde encara quan anàvem a veure'ls, i ara pense en les rialles que ens suscitaven els mentats pallassos, que solien ser parella d'home i dona, per als que es buscaven dos trates d'ambdues sexes, que s'omplien de palla (entre la que s'ocultaven alguns coets); se'ls colocava una careta de cartó de les que s'usaven en els carnavals; se'ls calçava amb sabates usades, i a ella se li posava un velet o mantellina, cosa que es podia interpretar com a que la interesada venia o anava a missa, com també podria vindre o anar a un vetlatori, eixia o tornava d'un passeig, d'un viatge, o de donar diners al rédit, puix sempre portava un bosso de pell penjat al braç.

A l'home se li preveia de la roba pròpia i d'una gorra, barret o copalta, segons vestira brusa, xaqueta o frac; completant-li el vestuari amb un mocador de xulo, bufanda o xal. Però sempre

era portador d'un coet -com a cigar o puro- en la boca i altre a les mans, fetes d'uns guants blancs o negres plens de palla. I allí quedaven exposats els pallassos el dia de Sant Josep, al judici dels veïns o públic, que s'empenyava en endevinar a qui es pareixien aquells condemnats a morir en la foguera, pagant suposts delictes o per a purificar la seua ànima de també supostes maledicències de les flaqueses humanes. I no digam de lo exposats que quedaven a més d'una pedrada d'algun imitador del contrincant de Goliat. Però just és reconèixer que açò últim abundava menys que les maledicències.²

Com veiem els *pallassos* responien a una doble finalitat: d'una banda seguir el ritual agrari de la significació purificadora del foc (quasi sempre en el canvi d'estació a final de l'hivern: Sant Antoni o Sant Josep) i d'altra, l'escarni públic i moral dels comportaments de veïns del barri com una mena de control i censura social. Sanchis (1992) recorda que algú dels *pallassos* es referien directament a gent del barri, com va passar en la dona que es va col·locar al carrer de Sant Josep, on es va fer una carasseta que identificava a Dolorettes "l'Espardenyera", coneguda per tindre molta barba.

El ritual del foc amb els pallassos també era un ritual d'iniciació de la xicalla al seu pas a l'adolescència, on joves i xiquets eren part activa i principal de la festa a l'hora de divulgar-la, fer burla, tirar pedrades petards als ninots i com no, en el salt ritual de les flames com a mostra de valentia en els xics. Miquel Mora Lerma, *Mik*, (1974) ens conta com se celebrava:

Arribades que eren les nou de la nit, durant el dia se n'anaven apilant feixos de sarments en tal quantitat, que arribaven als peus dels pallassos, algú s'encarregava d'encendre allò, que prompte quedava convertit en una jacobina pira sobre la que es contorsionaven els possiblement innocents reus i els que amb la forma grotesca amb que perdien els seus

2 Mora Lerma, Miquel "MIK" (1974). *Apunts per a la història de les FALLES EN TORRENT. El Granerer*. Núm 2. Ajuntament de Torrent.

membres humans eren joiós refocile de la gent que a l'entorn esperava la mort definitiva dels condemnats. I eixa mateixa gent -pense-, s'acovardia fugint quan dels pallassos eixien els crits pregonant sa innocència. Crits -per a mi eren, i altra cosa no- dels coets que s'escapaven xiulant dels cossos d'aquells que socarrats morien.

Ja consumat el sacrifici, i com a compendi de l'embruix hipnòtic que el foc sempre tingué sobre l'home, començava un estil de ritual que consistia en botar les flames i el brasquer. Quant més gran era el salt, més mèrit tenia el jove que botava; perquè eren els joves els qui dançaven voltant la foguera. Els majors se n'anaven retirant a les seues cases per acabar de menjar-se els bunyols que pogueren quedar.

A Torrent la tradició de la crema dels pallassos va durar fins el primer terç del segle XX, Sanchis (1992) matisa que fins als anys trenta també se'n posaven al mes d'agost a la festa de Sant Gaietà al seu carrer, i al festa de Sant Josep en diversos llocs de Torrent, als carrers de Sant Francesc, Tarongeta (Alcàsser), del Ganao (Sants Patrons), del Pi (Verge de l'Olivar) i de Sant Josep, i com ja ha estat assenyalat on hui es planten falles, com diu el cronista Vicent Beguer Esteve (1980):

Si mirem el lloc on peniaven «pallassos»- carrera de Sant Francesc, Tarongeta, Ganao (Sants Patronos), placeta de Sant Roc, Alcàsser, Pila (Pare Méndez), la Plaça- vorem com hui se planten falles. Lo que vol dir que nostres arrels estan ben clars.³

Al carrer Pare Méndez es plantaren *pallassos*. Així ho recorda Josefina (Finita) Pardo Miquel⁴ que recorda com cremaven un ninot la vespra de Sant Antoni i des de la plaça de Sant Jaume cap amunt es ficava el porrat:

3 Beguer Esteve, Vicent (1980). *Les falles de Torrent: xicoteta història*. El Granerer. Núm. 8. Ajuntament de Torrent.

4 Entrevista a Josefina (Finita) Pardo Miquel. 17 de gener de 2023.

Els *pallassos* es vestien de tela i s'omplien de palla. Es penjaven amb una corda de punta a punta dels balcons. L'altre gran porrat era el del 2 d'agost, per la Mare de Déu dels Àngels on la família de *Les Moraes* ficaven a vendre un muntó de melons d'alger on ara està el Consell Agrari i es coneixia com el porrat de les "corfaes".

L'última vegada que es va cremar un *pallasso* al carrer de Pare Méndez va ser el 1974, amb motiu de la festa de Sant Antoni, tal com recorda Miquel Mora Lerma⁵. En l'actualitat es crema cada vespra el primer foc del calendari festiu en una gran foguera, a càrrec dels festers de Sant Antoni.

L'últim ritual supervivent de fer un ninot de palla i cremar-lo al municipi és el que se celebra el dia de Sant Vicent, al carrer homònim, gràcies a la festa que mantenen unes poques famílies del barri. El ninot de palla es crema dilluns de Sant Vicent després de la tradicional xocolatà i entre jocs infantils que es celebren ja als anys 40.⁶

La falla Cronista Vicent Beguer Esteve va crear en 2006 el concurs de pallassos entre les comissions per recrear esta crítica veïnal amb ninot manufacturats amb materials nobles i tradicionals. El 2011 es va arribar al seu màxim històric de participació amb 20 falles.

⁵ Els "*pallassos*" (més que mai, perquè estaven fets de palla) eren del tipus que encara hui es cremen el dia de Sant Antoni Abat (17 de gener) en el carrer del Pare Méndez, i allí mateix se'n solien penjar -en aquell temps-, com també en els de Sant Francesc, Alcàsser, Tarongeta, del Ganao i del Pi. (Mora Lerma, Miquel "MIK" (1974). *Apunts per a la història de les FALLES EN TORRENT*. El Graner. Núm 2. Ajuntament de Torrent.)

⁶ Programa de Fiestas en honor a San Vicente. Torrent, 1949.

Consuelín Ortí Comes, la Cortina. Font: família Ortí Comes.

Consuelín Ortí Comes i la seua família en l'altar del carrer Mare de Déu de l'Olivar, en el Congrés Eucarístic de 1949. Font: família Ortí Comes.

EL RITUAL DEL FOC AL CARRER DEL PI

La tradició del ritual del foc a les portes de la primavera en el carrer del Pi (després, Cambrils; i ara, Mare de Déu de l'Olivar) estan ben documentats, sent l'inici de la tradició fallera a la ciutat. Tenim testimonis orals d'esta època que narren com a Torrent se celebra este ritual crític i festiu. Consuelo Ortí, coneguda com Consuelín, *La Cortina* (nascuda el 1928, era veïna del número 21, enfront del que ara és la Casa Museu de l'Horta Sud), ens conta que al carrer del Pi s'encenien tradicionalment estos focs fatus a la vespra de Sant Josep, una mena de germen de la festa fallera a la ciutat, ja que les tres primeres falles plantades a la capital de l'Horta Sud (1900, 1923 i 1928) les trobem -precisament- a este carrer. Tal com evoca:

En el carrer del Pi els xiquets feiem falles de cadires i fustes. Cada grup de xiquets del veïnat agafavem allò que no ens servia com caderes i fustes velles i ho ficàvem en una muntonà el dia 18 de març, la vespra de Sant Josep. No hi havien ninots, eren fogueres. Als anys 30 jo era una xiqueta (Abans de guerra tenia 6 anys), però recorde perfectament esta tradició del nostre carrer. Un any vam fer una foguera de trastos vells i se'm va ocórrer ficar de remat una nina vella que tenia, la vaig ficar com a ninot dalt del tot. Ma mare em va pegar un bon escamó perquè havia cremat la nina. Encara que ella sabia que era una cosa normal, cosa de xiquets. Ella em deia “tanta feina que feu... pues si jo això també ho feia quan era xicoteta.”⁷

Els veïns majors del barri ens renyien a tots els xiquets, perquè agafaven de vegades sense permís tot allò que hi havia en el carrer per a cremar. Anàvem cantant per les portes de les cases “Una estoreta velleta per a la falleta de Sant Josep...” Crec que en altres carrers també es feien estes fogueres de fusta i demés. A la casa d'Amparín Torrent, el que ara és la casa Museu de l'Horta Sud, agafavem troncs del que esporgàven per poder fer el gros central, una mena d'armaçó. Eduardo Torrent Simó, que estava coixo; el meu germà; Filo Tormo, etc. també participaven. Esta tradició es va anar perdent conforme vam créixer, com la de trencar plats, cassoles i gerros el Dia de Glòria, que les tiràvem en un racó per anunciar la resurrecció de Crist.

Ja de major jo he mantingut la tradició de fer *pallassos* però no per cremar en falles, sinó per entretenir a les xiquetes en el camp. Recorde com vaig aprendre de vore al Granerer, Baltasar, “el mut”. Ell agafava als xiquets i als que es portava bé

⁷ Del que deduïm que a finals del segle XIX ja es mantenia esta tradició a Torrent.

Reproducció de les “Pallasses” de 1926 del carrer del Pi (Cambrils), a partir de la descripció de Miquel Mora Lerma. Aitor Sánchez.

Amparín Miquel Marín. Any 1927 Fotògraf: R. Ferriol. Torrent. (Cedida per la família Miquel Marín. Ref. 940). Font: Arxiu Municipal. Ajuntament de Torrent.

el regalava un ninot fet de palla. Ficava un pal gros de cos i un altre creuat de braços i amb palla molleta feia les extremitats amb una careta de paper pintat el ficava la cara.⁸

Entre la falla de 1923 i 1928 es va plantar -al menys- una parella de *pallassos*. Concretament va ser al 1926 i va causar gran rebombori en el veïnat per la càrrega crítica dels ninots, que es van confeccionar amb molt de secretisme, tal com conta Mora Lerma (1975):

Però com succeí i m’ho contaren dec contar-ho també. Fou un any (1926) en el que la gent d’aquella barriada, que ignorava el que estava preparant, creia que no hi haurien *pallassos*. Tal era el secret amb el que s’estava tramant la confecció dels ninots. Se féu la cosa com ara se qualifiquen aquesta classe d’operacions: “top secret”, perquè es volia fustigar un cas d’usura, i l’assumpte, ja ho comprendran, era delicat.

⁸ Entrevista a Consuelo Ortí Comes. 12 de gener de 2023.

En la barriada en qüestió vivia una dona que prestava diners a rèdit abusiu, i penjant-la pensaven venjar-se simbòlicament; però de manera tan prudent que la interesada no se sabés aludida, perquè segur que ella procediria judicialment, puix sabia molt de lleis. Arribat el dia, en lloc de la clàssica parella d'home i dona penjats, aparegueren dues dones. Una d'elles vestida amb ostentació de riquesa, i l'altra no tant. Dels bossos que ambdues portaven penjats al braç sortien papers i rebuts, podent-se llegir en els més propers a terra que deien: "Recibos de tot el que se cobra i paga." Al revés de com passava, perquè aquella dona feia rebuts del diners que prestava! Com també se deu saber, abans de continuar, que la "interfecta" ni s'enterà de què "allò" fóra missatge crític per a ella, encara que per "coincidència" les *pallasses* estigueren penjades des dels balcons del costat de sa casa, perquè ella prou quefer tenia en negocis de més "interés".

Se corre qué com reguero de pólvora la novetat: les *ninotes* tindrien per la nit la cara il·luminada, puix un aficionat i aprenent d'electricista havia tingut la luminosa idea de col·locar unes bombetes elèctriques que s'encendrien donant vida als ulls de les *pallasses*. Allò seria, segons l'interessat, una cosa tan novedosa que pegaria el colp.... I vaja si el pegà! El colp fou sonat, perquè l'electricista en embrió no tingué altra ocurrència que empalmar el fil de la il·luminació al que hi havia d'entrada a casa de la usurera, perquè així pagaria ella les despeses que la novedosa experiència ocasionara. Però, com també hi havia que comptar amb els xiquets, que ja comentaren l'any passat com la gojaven tirant pedradets, aquest any succeí igual o més, perquè resistir la temptació de fer blanc en les llumenetes aquelles que eixien dels forats de les carasses era demanar massa!, i un colp de pedra provocà un tall de fluid, además de l'incendi de les *ninotes*, que se cremaven a les cinc

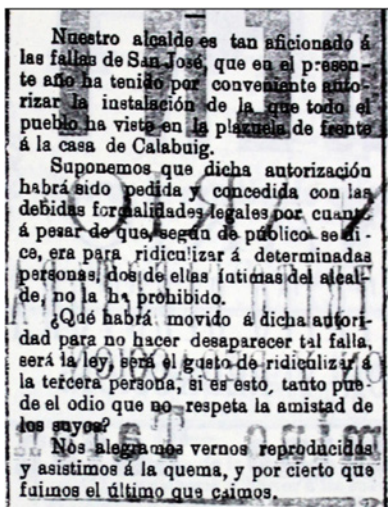

La iaia de Consuelín Ortí Comes ensenyant a ballar danses tradicionals a uns familiars de Mallorca, en el carrer del Pi. Font: família Ortí Comes.

de la vesprada del dia de Sant Josep de l'any 1926. Els fallers, que a eixa hora estaven reunits celebrant l'èxit obtingut, quan se n'adonaren no pogueren evitar tan grotesc com jocós final.⁹

Amb estes manifestacions s'assentaren les bases d'una festa cerimonial al voltant de l'escarni grupal i de la renovació a través del foc. La forma i el contingut d'estes cremades rituals aniran evolucionant de la primigènia crítica veïnal i moral dels *pallassos* al tipus de falla política (1900), política i escènica (1923 i 1928) que marquen l'estela inicial de les falles de la capital de l'Horta Sud,

⁹ Mora Lerma, Miquel "MIK" (1975). *Apunts per a la història de les falles de Torrent*. Torrent, Junta Local Fallera. El Granerer.

El Torrentino. 20 de març de 1900. Font: Arxiu Municipal. Ajuntament de Torrent.
 Extracte de la noticia de la primera falla documentada. 20 de març de 1900. Font: Arxiu Municipal. Ajuntament de Torrent.

2. LA PRIMERA FALLA DE TORRENT, 1900.

La primera falla plantada de la qual es té constància a Torrent és la de “frente a la casa de Calabuig”, al carrer del Pi en 1900 (posteriorment carrer Cambrils i Mare de Déu de l'Olivar)¹⁰, arreplegada pel diari *El Torrentino* (núm. 12), en la secció “Cosas de casa” del 25 de març, a la segona columna del tercer full podem llegir:

“Nuestro alcalde es tan aficionado a las fiestas de San José, que en el presente año ha tenido por conveniente autorizar la instalación de la que todo el pueblo ha visto en la plazuela de frente a la casa de Calabuig.

Suponemos que dicha autorización habrá sido pedida y concedida con las debidas formalidades legales por cuanto a pesar de que, según de público se dice, era para ridiculizar a determinadas personas, dos de ellas íntimas del alcalde, no la ha prohibido.

¹⁰ Ciscar comenta la possibilitat d'una altra falla anterior, ja que apareix una anotació de la banda de música per a les festes falleres de finals de segle XIX. No sabem si referides a Torrent o a altra població.

¿Qué habrá movido a dicha autoridad para no hacer desaparecer tal falla, será la ley, será el gusto de ridiculizar a la tercera persona, si es esto, tanto puede el odio que no respeta la amistad de los suyos?

Nos alegramos vernos reproducidos y asistimos a la quema, y por cierto que fuimos el último que caímos.”

La política municipal era un reflex de la que hi havia en l'àmbit nacional, i es polaritzava entre conservadors i liberals (Ciscar, 2011)¹¹:

En 1900 Pasqual Miquel Ros, del partit conservador, va ser nomenat alcalde Torrent per real decret, i la classe política de l'Ajuntament estava immersa en una contínua batalla dialèctica entre els dos bàndols esmentats. Reflex fidel d'este enfrontament són les publicacions locals de principi de segle, quan Torrent comptava amb ni més ni menys que tres diaris: *La Crònica* i *El Regional*, ambdós de tendència conservadora i *El Torrentino*, defensor dels liberals. Els atacs entre les publicacions se succeïxen de tal forma que en diversos números monopolitzen pràcticament tot el contingut dels diaris, i s'arribà inclús a establir-hi seccions de rèpliques i contrarèpliques, algunes de to prou elevat i sempre carregades de sorna. (...) Els altres dos periòdics locals, *La Crònica* i *El Regional*, no fan al·lusió a esta falla, i tampoc contesten a l'escrit d'*El Torrentino*, com era costum en quasi tots els temes publicats, en el cas de *La Crònica* cal dir que entre el 25 de febrer, exemplar núm. 18, i el 2 d'agost, no s'edità. No s'ha localitzat, de moment, cap altra publicació que faça referència a la falla, ni en els diaris publicats a València ni en publicacions falleres.¹²

11 Ciscar, Juan, Boro (2011). *Les falles a través de la premsa històrica*. Llibret falla Ramón y Cajal. Torrent, 2011.

12 Ciscar Juan, Boro (2011): *La falla plantada a Torrent en 1900*. Llibret falla Ramón y Cajal. Torrent.

Es pot deduir que es tractava d'un cadafal d'un parell de metres d'alçària, amb una escena política al sobre, on es representava tant el sector conservador (afí a l'alcaldia), com també el liberal. El número de ninots no s'especifica: podien ser entre tres o quatre. Atendent a la crònica de la premsa es parla de dos ninots amics de l'alcalde, i per tant, afins als interessos conservadors; i després se cita un tercer ninot contrari als interessos del govern local -podem deduir que de tendències liberals- i que justifica eixe suposat "odi" de l'alcalde, Pasqual Miquel Ros, per autoritar dita falla i poder criticar al contrari. Qui escriu la crònica fallera parla que ell mateix apareix reproduït en el cadafal, podria ser, per tant, un quart ninot que contempla l'escena o este tercer ninot de tendències liberals, ja que cal recordar que *El Torrentino* seguia esta línia editorial. Este tipis de falla es podria classificar com a falla política segons el criteri de l'Associació d'Estudis Fallers, coetània i en consonància amb la línia estètica i de contingut de les falles de la capital (Adef, 1996):

La majoria de les falles plantades entre 1890 i 1907 censuraven i satiritzaven fets polítics i persones públiques. La càrrega de violència simbòlica hi era ben explícita. Per contra, la falla apologètica i humorística representava un percentatge molt reduït. El predomini del formalisme no havia assolit encara el nivell d'anys més tard. Apologia, humorisme obscè, costumisme i romanticisme folklòric són fenòmens que començaren a desenvolupar-se nítidament ja en la segona dècada del segle XX. En aquesta època les falles ja s'exposaven durant dos dies i es cremaven en fosquejar la vespra de Sant Josep. Però havien deixat de ser un festeig orgànic, integrat en la seqüència ritual josepina -les falles de la vespra de Sant Josep, i s'havien convertit en una festa focalizadora i integradora d'altres festeigs - la Festa de les Falles-.¹³

13 Associació d'Estudis Fallers. Coord. Ariño, Antoni (1996). *La festa de les falles*. Etnografia. Sèrie Minor. Consell Valencià de Cultura. Pp-24-25.

Vicente Marín Ferrer, editor d'*El Torrentino*. Font: Arxiu Municipal.

El conservador, Pasqual Miquel Ros, alcalde Torrent per real decret en 1900.

De la falla de 1900 no tenim cap document ni autorització per plantar la falla a l'arxiu municipal, tal com comentava Ciscar (2011), perquè els llibres de registre d'entrada i eixida de documents de l'Ajuntament disponibles a l'Arxiu Municipal comencen en 1901. Tampoc hem trobat en la present investigació cap esmena a les sessions plenàries del consistori de 1900, ni en cap intervenció dels regidors del moment (ni abans ni després de març). Tampoc en trobat cap mena de despesa municipal en el registre de caixa de l'Ajuntament relacionada amb bandes de música, ni pirotècnia.¹⁴

La construcció de les primeres falles torrentines tenien un tarannà familiar, sorgides de la voluntat d'una casa o amics del barri per fer festa la vespra de Sant Josep, per eixe motiu es tracta d'un cicle inestable i amb constància variable al calendari. En el cas de la falla de 1900 del carrer del Pi no podem afirmar amb rotunditat qui era l'autor, ja que no consta en premsa, però sí podem tirar del fil que estes falles eren obres veïnals, no professionals, de manera que la tònica general era instal·lar-les a la porta de la casa dels autors. Per tant, és molt possible que la família dels Calabuig fora l'artífex o estigueren directament relacionada amb la celebració de la festa, en tant que el cadafal s'instal·là a la porta del seu habitatge.

¹⁴ Volem agrair la immensa col·laboració de l'Arxivera Bibliotecària de Torrent, Linda Ferrer Ureña, per la seua implicació en el present projecte d'investigació, així com per la passió, professionalitat i l'excel·lent atenció amb la que ens ha tractat.

Faustino Calabuig Calabuig. Font: família Calabuig Puig.

José Calabuig Calabuig. Font: família Calabuig Ricart.

3. LA FAMÍLIA CALABUIG.

La família Calabuig estava formada per Faustino Ramón Calabuig Sanchis (1865-1921), nascut el 1 de febrer de 1865 i batejat a l'endemà a la parròquia Ntra. senyora del Rosari de Fontanars dels Alforins. Es va casar amb Francisca Calabuig Garcia (1865) a la parròquia la Nativitat de Nostra Senyora de la mateixa població en 1887. Este matrimoni van tindre als fills: Faustino Calabuig Calabuig (10-05-1888), Avelino Calabuig Calabuig, José Calabuig Calabuig i Enriqueta Calabuig Calabuig (1902). Tots nascuts a la Font de la Figuera, menys Enriqueta, nascuda a Torrent i batejada a l'Assumpció.¹⁵

La família va arribar a Torrent gràcies a la destinació de Faustino com a guardavies del trenet de la línia Torrent-Alberic. Degut a la proximitat a l'estació del trenet, la família va trobar domicili al carrer del Pi. Era la única família amb este cognom en dit carrer, per tant, està clar que enfront de la seua casa és on es va ubicar el cadafal “en la plazuela de frente a la casa de Calabuig”.

¹⁵ <https://www.arxparrrvalencia.org/filtrador.php>

Faustino Calabuig Calabuig i la seua esposa Maria Puig Fenoll. Font: família Calabuig Puig.

No tenim constància a l'arxiu del cens de 1900 ordenat per carrers, però si mirem el cens i padró del carrer del Pi de 1905¹⁶ ens consta que vivien 154 veïns. Professionalment era una barriada agrària, on el 32% del veïnat era llaurador (18 persones), el 14% es dedicava al comerç (8), un 12% propietaris i un 5% jornalers. També hi havien sabaters, paletes, xocolaters, empleats, criades, un advocat, un carreter, un esterer i destaquen la figura d'un carpinter: Ambrosio Roig Medina, de 41 anys, que residia al número 4 i 7 del carrer del Pi. Tal volta poguera haver col·laborat amb els treballs de fusteria o aportant material. La resta de veïnat la formaven 57 dones dedicades a "sus labores" i 33 escolars.¹⁷

Al 1912 la família Calabuig Calabuig viu amb els seus quatre fills al número 53 del carrer. Al padró de cèdules de 1913, 1916, 1918, 1920 apareixen, però no consta el número de l'habitatge. A les cèdules de 1920-21 viuen al número 55, on a la llar familiar ja només resideix Enriqueta, la filla menor, de 21 anys.

16 Consulte l'Annexe del padró complet del carrer del Pi en 1905. Arxiu: Ajuntament de Torrent.

17 PADRÓN DE HABITANTES SECCION 1.º-Mod, núm. 4 en el que han sido incluidas todas las de este término, con expresión de sus nombres y apellidos, calle o plaza y número en que habita, edad y demás circunstancias exigidas por las disposiciones vigentes AÑO 1905. Arxiu Municipal.

Faustino Calabuig Puig i Avelino calabuig Puig. Font: família Calabuig Puig.

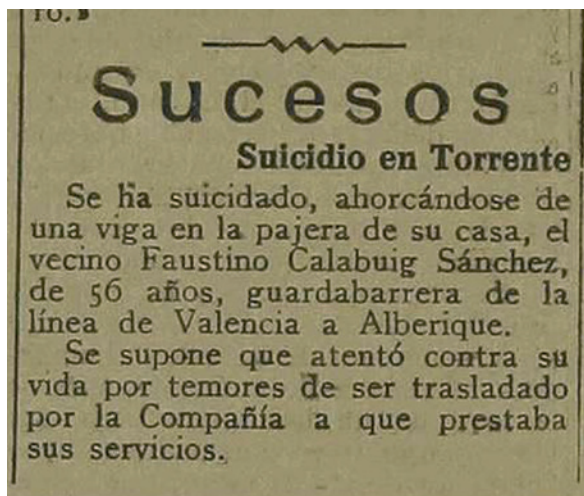
Després d'entrevistar-nos amb diverses branques de la família no tenen records ni testimoni de si el seu avantpassat Faustino Calabuig Sanchis, a banda de ser guardavies, tenia inquietuds artístiques. Rosa Maria Calabuig Ricart¹⁸ apunta que el seu besiaio tal volta va conèixer la tradició de fer fogueres a la seua població natal de La Font de la Figuera o la veïna Ontinyent, o fins i tot poguera haver vist la festa fallera al cap i casal.

Malauradament Faustino Calabuig Sanchís va decidir llevar-se la vida als 56 anys, a inicis de setembre de 1921. El diumenge, 4 de setembre de 1921, *Diario de Valencia* va publicar esta tràgica notícia:

SUCCESSOS SUÍCIDI EN TORRENT

S'ha suïcidat, penjant-se d'una biga en la "pajera" de la seua casa, el veí Faustino Calabuig Sánchez, de 56 anys, guardabarreres de la línia de València a Alberic. Se suposa que

¹⁸ Entrevista amb Rosa Maria Calabuig Ricart. 27 de desembre de 2022. Volem agrair la seua dedicació estima en esta investigació, al igual que a la resta de família.

Notícia publicada a *Diario de València*. 4 de setembre de 1921.

va atemptar contra la seua vida per temors de ser traslladat per la Companyia a la qual prestava els seus serveis.¹⁹

La versió de l'empresa del *Trenet* no resulta creïble, atenent que Faustino era un home madur amb un lloc de treball fix i els fills ja majors i la majoria independitzats. Cal recordar que es va traslladar ja amb la seua família de Font de la Figuera a Torrent per a treballar, per tant, un possible trasllat laboral no hauria de suposar-li traumàtic. Tal com recorda la seua besnéta, Rosa Maria Calabuig Ricart²⁰:

En la meua família s'havia comentat que es va produir un accident per no haver fet bé un canvi de guardavies i Faustino va entrar en depressió i es va suïcidar. Com tots els fills homes ja tenien la seua feina com a albanyils va ser la filla menor, Enriqueta, la que va heretar el treball de guardavies junt amb el seu home. Imagine que la vídua es quedaria en heretat la feina, i després passaria a la filla. Quan els guardavies es van fer automàtics ja els jubilaren. La casa d'Enriqueta era la del

¹⁹ *Diario de València*. 4 de setembre de 1921. Núm. 3.623.

²⁰ Entrevista Rosa Maria Calabuig Ricart. 27 de desembre de 2022.

Enriqueta Calabuig. Font: família Calabuig Ricart.
Casa d'Enriqueta Calabuig, al pas a nivell.

pas a nivell, la primera del carrer Virgen de l'Olivar a l'altre costat de la via.

En paral·lel, altres testimonis orals²¹ recorden una barberia coneguda per tots com la de *Ca Calabuig* on en les parets hi havien esbossos de falles penjats en la paret. Ens referim als records d'infància de Vicente Gozalbo, que vivia a l'edifici del *Café El Faro*, a *Ca La Paret* (enfrent de l'actual Casa de la Cultura), i recorda que hi havien uns dos o tres dibuixos o esbossos de falla penjats de la paret, que serien de València. Però esta esmentada barberia és d'uns anys després, a partir de la dècada dels anys 20. Ciscar (2011) apunta testimonis orals d'una perruqueria regentada per Alfredo, situada al carrer del Pi (Cambrils, Mare de Déu de l'Olivar). Però a l'arxiu municipal de 1900 no hem trobat cap barberia al carrer. La situació de Torrent a la primera dècada del segle XX segons l'*Anuario Batlles* (1914) era una població de menys de 9.000 habitants:

Torrente.- Villa de 8.561 hab. de h. y 8.489 de d.; cabeza de partido judicial, a 9 km de Valencia; mercado, los viernes.

²¹ Testimoni oral de Vicente Gozalbo.

Tranvía eléctrico de Valencia. Servicio carruajes: A Monserrat, diario; á Montroy, diario; a Turís Alborache, diario; á Valencia, tranvía eléctrico, cada 12 minutos, 0,25 pesetas.²²

I al mateix anuari *Batlles* (1914) no consta cap perruqueria de Calabuig al carrer Cambrils. En dit anuari només apareixen estes barberies:

Blas Agulló, Barrionuevo.

Andreu Hermanos, pl. Mayor.

Tomás Andreu, Sagra.

José Forner, Mayor.

José Mendoza, Acequia.

Manuel Mendoza, pl. Mayor.

Leandro Rodríguez, Acequia.²³

Parlem- en concret- d'altra família: els Pellicer Igual. Al padró de 1924 ens consta una barberia al número quatre del carrer Cambrils, regentada per Alfredo Pellicer Igual (1894), que estava casat amb Concepción Solves Carsí (1893). El matrimoni va tindre set fills: Alfredo Pellicer Solves (1914), Concepción Pellicer Solves (1919), Manuel Pellicer Solves (1921), Vicente Pellicer Solves (1923), Francisco Pellicer Solves, Desamparados Pellicer Solves i Pascual Pellicer Solves.²⁴

Esta barberia és àmpliament recordada a dia de hui per la gent major. Consuelín Comes Ortí (*la Cortina*) recorda als anys 30 la barberia de *Ca Calabuig*, situada en el cantó del carrer del Pi, amb la baixada del convent (on ara està l'ortopedia Ferrandis). Recorda al fill Francisco (Paco) i ens diu que Calabuig era -probablement- el malnom de la família. Esta veïna recorda que per dins de la barberia a la dreta hi havia un espill i després caires de la casa per a sentar-se, però no recorda d'haver penjat en les parets cap esbós.

22 *Anuario Batlles*, 1914. Biblioteca Nacional de España. pág. 80.

23 *Anuario Batlles*, 1914. Biblioteca Nacional de España. pág. 80.

24 Al padró de 1924 vivien al nu. 4 del carrer Cambrils. Al 1930 vivien al núm. 30. El 1945 vivien al núm. 2. del mateix carrer. Arxiu Municipal de l'ajuntament de Torrent.

En el mateix sentit, Josefina (Finita) Pardo Miquel²⁵ recorda la barberia de *Ca Calabuig* i dels seus fills:

El pare i amo de la barberia era una bellíssima persona, molt amables tots, d'ideologia d'esquerres. Alfredo també es dedicava a corregir pintures. El major no estava quasi mai en casa, crec que vivia en un altre familiar, després tenia altres fills molt guapos que treballaven en la barberia (Manuel, Vicente i Francisco²⁶). Al menor li deien Pasqualín. D'altra banda, estava Conxeta que estava coixeta i va morir prou jove i per últim, Amparín. A la perruqueria s'entrava pel carrer del Pi i era tot un saló, no era molt gran. Després entraves cap a dins i donava dos o tres finestres al carrer del Pi. No recorde dibuixos en la paret.

Amparín Torrent Simó (nascuda a 1940)²⁷, recorda sobre la barberia:

De la barberia de *Ca Calabuig* recorde que de xicoteta passava tots els dies per a anar a casa dels meus iaïos i tocava a la porta, l'obria i passava corrents. Un any el barber va repartir el segon premi de la loteria de Reis. Va tocar tornar els diners de la de nadal i després en fer la de El Niño va ser quan va tocar. Seria al voltant dels 50 (abans del premi de la Grosa de El Niño de la Santa Faç).

Curiosament, els descendents de Faustino Calabuig Sanchis també van regentar una barberia a la plaça major, però en altre temps més recent i que no tenia res a vore amb la barberia de *Ca Calabuig* del carrer del Pi. No eren família. Ens referim al barber José Martínez Palau, gendre d'Enriqueta Calabuig Calabuig, filla de Faustino. Tal com ens conta Rosa Maria Calabuig Ricart:

25 Entrevista amb Finita Pardo Miquel. 17 de gener de 2023.

26 Al padró de 1945 Manuel, Vicente i Francisco treballaven com a pintors professionals.

27 Entrevista a Amparín Torrent Simó. 13 de gener de 2023.

L'estació del tren. Any 1905? (Cedida per la família Beguer Esteve. Ref. 64). Font: Arxiu Municipal. Ajuntament de Torrent.

El barber del costat de la carnisseria de Ricardet, ubicat a la plaça major núm 9 actual, era regentat per José Martínez Palau, l'home de María Amparo Cubes Calabuig, gendre per tant, d'Enriqueta Calabuig Calabuig, (la filla menor dels Calabuig). Les dos germanes Maria Amparo i Cubes i Enriqueta Cubes es van casar amb els dos germans Martínez Palau.

Malauradament la història de Faustino Calabuig Sanchis es queda perduda en els albars de la memòria del Torrent d'inicis de segle XX. Va desaparèixer dos anys abans de que brotara la màgia fallera al seu carrer. Es va suïcidar portant-se amb ell el secret de la primera falla.

4. LES FALLES A LA VALÈNCIA DEL 1900

Amb tot, la falla de Torrent de 1900 està en la línia de les falles de la ciutat. En València, el diari *Las Provincias* es fa ressò de com era la festa a data de 18 de març de 1900:

El premi de Lo Rat-Penat. Va anar exposat ahir en el comerç del senyor Amador, al carrer de Sant Vicent. Sobre una columna, i envoltada per branques de llorer, sustentant-se una gran taujana orada, en la qual està pintat l'escut de l'esmentada Societat valencianista. En cintes de colors nacionals està la dedicatòria del premi. Aquest és de molt d'efecte, i l'ha dirigit el notable artista Sr. Pedro Ferrer Calatayud.

En plena activitat. Són les dues de la matinada. Acabem de recórrer alguns dels punts on es col·loquen les falles. La nit està buidada, brillant una lluna bellíssima. El fred també és de primera. Però aquest no ho senten els fallers, els quals, il·luminats amb torxes, van muntant els cadafals i col·locant les figures, no donant-se més que algun moment de repòs per a empinar el porró. Pel sòl es veuen moltes andròmines, i entre ells apareixen tendits els ninots, que han de fer hui i demà les delícies del públic. Tot aquest treball va acompanyat amb una sèrie de preguntes, exclamacions, diàlegs alegres dels fallers, que ja les volgueren per a si no pocs dels escriptors que cultiven el nostre sàinet.²⁸

Este diari no arreplega més notícies falleres, ja que el 20 de març assegurava:

“L'enutjós treball que ens vam prendre ahir prescindint de la festa popularíssima de San José, per a confeccionar el periòdic, com tots els dies, ha resultat poc fructuós. No vam poder recollir notícies ni impressions noves, que donen algun interès a aquesta crònica quotidiana. Va ser un dia completament perdut per al reporterisme periodístic.”²⁹

²⁸ *Las Provincias*. Domingo, 18 de març de 1900. Any XXXV. Núm. 12.257.

²⁹ *Las Provincias*. Domingo, 18 de març de 1900. Any XXXV. Núm. 12.259.

Por su parte, *La Correspondencia de Valencia*, del 20 de març de 1900 arreplega la crònica de les festes:

NOTÍCIES LOCALS. La crema de les falles va començar anit a les huit i va acabar prop de les dotze de la matinada, regnant gran animació als carrers i places on aquelles havien sigut instal·lades. El poble va gaudir fora mida presenciant les actuacions de fe, i Malgrat l'aglomeració de públic, ni el més lleu incident va vindre a torbar l'alegria dels fallers. Al carrer del Pintor Domingo, moments abans de calar foc a la falla, foren retirades les dues figures principals, i aquesta determinació va anar rebuda amb aplaudiment pel públic. Una sola nota desagradable es registrà ahir, que ha de ser corregida en endavant amb mà forta per les autoritats pel bon nom de València i pel propensa que resulta el costum a originar desgràcies. Ens referim a els coets, dels quals es va fer anit un consum exorbitant. Causa vertadera sorpresa el fet de no haver-se registrat desgràcies, donat el desenvolupament que ha adquirit enguany l'esport de córrer la pólvora. Tal costum diu molt poc en pro de la nostra cultura, i les autoritats s'han trobat obligades en primer terme a posar límit amb mà forta a aquest abús que ens posa molt baix nivell. S'aveïnen altres festes, en les quals existeix igualment el pernicios costum de disparar coets, i esperem amb fonament que les nostres lleugeres indicacions seran ateses pel bon nom de València.³⁰

³⁰ *La Correspondencia de Valencia*. 20 de març de 1900. Any XXIII. Núm. 7.643.

Falla carrer Trinitaris. 1r premi. *La correspondència d'Espanya*.

5. LES FALLES DE LA VALÈNCIA DE 1923.

Les falles de 1923 van estar marcades pel seu exponencial creixement que acabaria al final de la dècada amb l'ampliació del programa dels dies de falles, la creació de la figura de la fallera major i l'auge turístic amb el tren faller. Tal com recorda Almela Vives (1948):

No va beneficiar el temps les falles dels anys 1921 i 1922, que van ser respectivament 28 i 27. Era tanta l'agitació social que va haver de reflectir-se nombrosament encara que el tema no resultara propi per a suscitar i mantindre l'alegria al voltant. A partir d'ací, el festeig pren un increment extraordinari. A les 42 falles de 1923, en les quals els primers premis són discernits a vertaders artistes, un d'ells el malmés dibuixant Antonio Vercher, segueixen les 45 falles de 1924 entre les quals va destacar la que desglossada en diversos grups plens de sal i pebre va presentar el Cercle de Belles arts. Entre els artistes

Las "Fallas" de San José en Valencia

"Falla" instalada en la calle de Trinitarios, que ha obtenido el primer premio

"Falla" satirizando el deplorable servicio de limpieza de la ciudad, que obtuvo el tercer premio

"Falla" de la calle de Jordana, que obtuvo el segundo premio

La "Falla" de la plaza de Colado, que obtuvo el cuarto premio
FOT. GÓMEZ UGALÁN

"Falla" en que se representa el predominio del "foot-ball" sobre los toros.
FOT. DESFILAS

Premis 1923. Font: Mundo gráfico, 28 de març de 1923.

Falla Pilar-Forn de l'Hospital, 1923.

Falla Cocinas y Bany dels Pavesos, 1923.

que per aquells anys van animar el festeig, va figurar Carmelo Vicent, a qui llavors s'augurava un brillant avenir.³¹

Però si ens centrem en profunditat en l'any faller de 1923 podem observar com els valencians celebraren les falles a la vegada que preparavan la gran festa de la coronació de la Mare de Déu dels Desamprats que se celebraria el 12 de maig, fins al punt de proposar l'indult de la falla guanyadora. En la crònica de Soler i Godes (1978) destaca:

Va fer mal temps però els valencians no e s'arredraren i van aguantar amb bona cara les festes josefines. Per aquells anys ja el futbol feia furor en la premsa i en la vida social, així no és estrany que el tema el recolliren els fallers juntament amb el dels bous i la falta de cases. De les 41 falles plantades, 20 van tractar l'escalada futbolística nacional juntament amb els bous, enaltint aquests i criticant l'esport; també àmpliament

31 ALMELA VIVES, FRANCISCO (1949). LAS FALLAS. LIBRERIA EDITORIAL ARGOS, S. A. BARCELONA - BUENOS AIRES.

Falla Na Jordana - Burjassot, 1923.

representada la falta d'habitatges, coincidint quasi tots a donar com a remei els ponts del Túria. Però encara que el tema es va repetir en tantes falles; totes tenien un detall que les diferenciada.

Aquell any l'Ajuntament va posar un impost sobre la il·luminació extraordinària de les falles, per això el primer dia es van veure a la nit molt malament, però els fallers ho van solucionar traient tots els veïns les llums casolanes als balcons. En total es van plantar 41 falles. Torrent es va sumar a la festa amb una falla on es va cremar a un «coixo i un coixo i mig». El primer premi de 500 pessetes, va anar per a la del carrer Trinitaris; el segon de 350, per a la de Burjassot-Jordana i el tercer de 250, per al carrer dels Cuines. El «llibret» premiat per Lo Rat-Penat: «Un plat de glòria i unça d'or» al de la falla de Trinitaris, del poeta Esteve Victòria.³²

32 SOLER GODES, ENRIQUE (1978). LAS FALLAS DE VALENCIA. 1849-1977. Talleres Semana Gráfica. VALENCIA.

Falla Santa Creu i Roda, 1923.

Falla Borrul-Túria, 1923.

El diari republicà de Blasco Ibáñez, *El Pueblo*, publica el 17 de març de 1923 els intents de l'ajuntament per controlar la festa, d'una banda amb el control de l'ús de la pirotècnia amb multes; i d'altra, amb el gravamen d'un impost elevat per a que les falles s'enganxaren a la llum pública i així limitar el nombre de falles que podien ser crítiques amb el consistori i armar rebombori:

Els petardets

El Governador molt oportunament per cert-va manifestar ahir que havia reiterat les ordres donades pel seu antecessor l'any passat, per a evitar durant els dies de les falles el tret de petardets i coets. A aquest efecte ha dictat les disposicions del cas, disposat a asseure la mà als contraventores. Que no es venja després amb lamentacions -ha dit- perquè em mostraré inexorable amb els quals infrangisquen les meues ordres. El càstig haguera de fer-lo extensiu el Governador als traficants en petardets, els qui, sabent la prohibició, fan apilament de projectils i els venen després clandestinament.

Falla Pi y Margall-Cirilo Amorós-1923. B. Rodríguez.

Els fallers protesten

Hem rebut un extens comunicat, que signa Rafael Llobat, segons manifesta en nom i representació de totes les comissions de falles, en el qual formula enèrgica protesta contra l'Ajuntament per l'arbitri de baixada de llum, que ascendeix a 26 pessetes i cèntims i que ells jutgen il·legal. Fustiga i els regidors per la seua actitud enfront dels fallers, i diu que aquests, per dignitat, no pagaran l'impost, i per tant les falles estaran a fosques. Després d'aventurar la hipòtesi que l'Ajuntament vol matar la típica festa de les falles de San José com abans va matar el Carnestoltes el que ha dit això ignora, sens dubte, les causes de la mort del Carnestoltes-, afirmen que ells no han d'humiliar-se. Considerem que l'Ajuntament, per una nimietat d'alguns centenars de pessetes, no ha hagut d'alterar l'estat de coses que va regir l'any passat. Però aquest criteri de la Corporació no dona dret a qualsevol ciutadà, per molt faller que siga, a dir que no volen donar les pessetes

Falla Borrull-Socors, 1923.

perquè ja se sap que s'evaporen com l'aire en ingressar en la Caixa municipal.³³

El 18 de març *El Pueblo* publica la descripció dels cadafals:

Durant tot l'any, l'animació dels fallers no ha decaïgut i en arribar el dia de la festa vam veure que els seus treballs van donar excel·lent resultat, ja que s'ofereixen a la vista del públic 36 monuments populars demostratius que malgrat quant l'actualitat política porta amb si. València no perd el seu caràcter i segueix amb l'humorisme de sempre, portant a la plaça pública el comentari satíric de quants temes van impressionar la imaginació dels «heroics» fallers, que a costa d'innombrables disgustos, van poder realitzar la seua idea, vençant la indiferència d'uns i la gasiveria d'uns altres, fins a arribar al moment de plantar la falla.

³³ El Pueblo. 17 de març de 1923. Núm. 11.028

Falla Soguers, 1923.

El *Diario de Valencia* del 20 de març de 1923 fa crònica del més destacat de les festes:

Animació extraordinària

Tant ahir com el diumenge l'animació a València va anar veritablement extraordinària, i no cal dir, als carrers pròxims a les en què hi havia falla, el trànsit era totalment impossible. Veient la situació pel que fa al trànsit, els inqualificables abusos dels conductors de cotxes i automòbils, que per a major comoditat dels quals anaven dins portaven els vehicles fins a situar-los al costat de les falles. Enguany, malgrat l'ordenat pel senyor governador, ha constituït un abús intolerable el tret de petardets; d'altra banda, la festa ha transcorregut amb la major alegria i sense que nosaltres sapiem haja ocorregut cap incident.³⁴

³⁴ *Diario de València*, 20 de març de 1923. Núm. 4.110.

Falla Nau - Bonaire, 1923.

És este diari el que recull la iniciativa d'indultar la falla guanyadora de 1923 per a lluir-la en els actes centrals de la Coronació de maig:

Una excel·lent iniciativa per a conservar la millor falla

Quantes persones i van ser milers desfilaven aquests dies pel carrer de Trinitaris, en admirar la falla allí plantada, que per la seua execució era una vertadera obra d'art i pel seu assumpte una nota de simpàtic sabor valencià, es lamentaven que tan admirable obra haguera de ser cremada, i algú va llançar la idea que havia de ser conservada en lloc adequat fins a les festes de la Coronació del Maig vinent, en què es plantaria de nou per dos dies en aquest carrer, amb la finalitat que els milers de forasters, tant d'Espanya com de l'estranger, que vingueren amb motiu d'aquestes festes, pogueren assaborir i apreciar una nota del que és la nostra lírica i bell costum de "les falles", en aquesta popularíssima festa de Sant Josep, i veren com són de valuoses i artístiques les «coses que en aquest costum els valencians destinen a viure per només quaranta-

huit hores i condemnen després a la voracitat de les flames. A tothom li va semblar excel·lent aquesta idea, i es van fer ahir a la vesprada gestions prop de l'Ajuntament amb tal objecte: l'autor de la falla, senyor Chust, amb l'assentiment del veïnat i de la comissió, va fer ofrena d'aquella a un representant de l'Alcaldia, que va acollir congratulat la idea i va prometre patrocinar-la perquè l'unànim i general desig dels valencians que la falla estiguera exposada a la pública admiració un parell de dies al maig, poguera realitzar-se. Però a última hora van sorgir algunes dificultats, que van fer malbé la plausible idea, i a les dotze de la nit, rendint culte al tradicional costum, es va prendre també foc a aquesta falla, sens dubte la més artística i bella i admirada de totes les d'enguany.³⁵

El diari *El Pueblo* del 20 de març de 1923 fa balanç de les falles d'eixe exercici:

LES FALLES

El diumenge al matí, el Jurat va recórrer les 42 falles exposades al públic als carrers anunciats, i va acordar, en primer lloc, deixar fora de concurs les al·lusives a enaltir i recordar la memòria de Blasco Ibáñez i don Tomás Trenor. També va cridar l'atenció del Jurat i del públic el contratemps patit per les comissions de falles dels carrers de Don Joan d'Àustria, Pelayo i Buenavista, a causa d'unes certes informalitats dels artistes encarregats de la construcció i realització d'aquestes. El Jurat va acordar concedir els premis en la següent forma:

1. Plaza de Santa Margarita (Trinitaris). 2. Jordana i Burjassot. 3. Cuines. 4. Plaza de Collado. 5. Sant Gil i Guerrero. 6. Hernán Cortés. 7. Pi i Margall i Cirilo Amorós. 8. Lepant. 9. Luís Morote, abans Lepant. 10. Nau i Bonaire. 11, Clergat (Russafa). 12. Plaza de Mossén Sorell.³⁶

³⁵ Diario de Valencia. 20 de març de 1923.

³⁶ *El Pueblo* del 20 de març de 1923

Podem aprofundir encara més i vore el que publicava la premsa local en estos dies de falles. El setmanari valencianista *Patria Nova* (*Segona Època*) pública el 24 de març de 1923 (a un preu de 10 cèntims) un especial molt crític sobre les falles des del punt de vista de l'ús de la llengua, de resaltar la importància de la crítica local o de la poca rellevància dels emblemes patris com la senyera. Reproduïm ortografia original:

¿No podien els autors de bocets deixar-se de tonteries forasteres i posar motius de nostra terra? Algún dia pendrán per argument algún xisme de veinat de la Xina o Groenlandia. Vejen com la millor falla ha estat enguany la més valenciana; obra de l'amic Alfred Just.

LA LITERATURA FALLERA

Cada any a l' aplegar les falles hi ha una exhuberaut manifestació literaria que si fora pura diriem floració, pero que només podem calificar-la d' erupció. Dels periódicos publicats, *El Ninot* gasta una ortografia capriciosa i anárquica; el *Pensat* i *Fet* s'apropa més a unes acceptables normes; Les Festes Valencianes han sigut més curosament impremtades; El Fallero segueix amb l'estúpida ortografia castellana. El periódic *La Reclam* ha dedicat un extraordinari, inserint algún treball amb ortografia valenciana. El *Diario de Valencia* dedica dues planes escrites en valencià a la festa, i *La Correspondencia de Valencia*, professional del valencianisme, no ha dedicat més que el títol escrit en valencià.

Els llibrets segueixen amb l'ortografia castellana, pero cal apuntar els dels carrers de Trinitaris; Jordana i Collado, dels senyors Esteve Victoria i Durán, que mereixen nostres elogis per la bona ortografia i calitat literaria. Tan barates que van les gramátiques valencianes!

LES BANDERETES

Seguix essent la bandera de l'Estat l'ornament usual dels balcons, constituint açó una nota discordant. Nostra senyera només l'havem vist flamejar en els carrers de Sant Gil i Cabalote. Després de tres anys que lluxen aquestes gentils banderetes nostres, encara no n'havem vist per altres falles. I no valga la excusa de que no n'hi han. Davant de l'Ajuntament no venen. Si no dúen el blau es casi lo mateix; sempre serán més valencianes que les que ara gasten. Dels estandarts n'havem vist de molt mal gust i alguns imbecils. No n'han mancat escrits en castellà, com el de l'Ajuntament, cosa que diu poc en favor d' eixa corporació. Ne trobarem també amb sis barres!³⁷

Com veiem, la festa ja comença a causar les seues filies i fòbies i començar a créixer. Des del punt de vista local eren conegudes, però com es veia la festa des de fora? Quin impacte tenia a la premsa nacional? El diari *El Heraldo de Madrid* publica un breu dels preparatius un dia abans de la festa, el 17 de març de 1923:

La festa de San José a València: Amb motiu de la pròxima festivitat de les falles en els barris populars han començat les instal·lacions de les clàssiques "falles", que han de quedar acabades abans de les dotze de la nit. Enguany ascendeixen a 43 el número d'aquelles. A primeres hores, demà recorrerà el Jurat els carrers on es troben instal·lades, per a adjudicar tres premis de 250 pessetes en metàl·lic.³⁸

Curiosament el dia de Sant Josep la notícia de la proposta d'indultar la falla que guanya salta a la premsa de tiratge nacional i fins i tota comenten d'exposar-la en Madrid en un museu, com podem llegir al diari *La Época*:

³⁷ Patria nova semanari valencianiste.

Número 1 Año I - 2ª época - 24 marzo 1923.

³⁸ El Heraldo de Madrid (Madrid). 17/3/1923

La que resulte premiada serà enviada a Madrid: Ha sigut extraordinària l'animació als carrers per a veure les famoses «falles» de San José. Entre aquestes hi ha algunes d'un gran valor artístic. Es projecta que la que resulte premiada amb la primera categoria no siga cremada i que s'envie al Museu de Madrid com a record de l'art regional valencià.³⁹

Lògicament no va ser així i totes es van cremar, com recull el diari *El Sol* de 1923:

La crema de les falles. A la una de la matinada han sigut cremades les “falles”, entre una gran gatzara i holgorio. L'espectacle va anar presenciat per una gentada immensa i el van amenitzar diverses bandes de música. Va acabar la festa amb el tret de traques. (Febas.)⁴⁰

Per la seua banda, així ho publica el diari *El Globo* a l'endemà de la festa, el 20 de març:

Per discrepàncies entre l'Ajuntament i la Comissió organitzadora de les «falles» de San José, sembla ser que aquest festeig se celebrarà sense llum elèctrica. Els «fallers» diuen que no estan disposats a pagar les vint-i-sis pessetes que l'Ajuntament exigeix per drets de baixada de llum, i, per a això, es basen en el fet que aquesta es pren dels cables tendits, i, per tant, pagats. El tradicional festeig se celebrarà, doncs, apel·lant al procediment d'enllumenat amb el no menys tradicional cresol.⁴¹

39 La Época (Madrid. 1849). 19/3/1923, n.º 25.966

40 El Sol (Madrid. 1917). 21/3/1923

41 El Globo (Madrid. 1875). 20/3/1923, n.º 16.112

Este mateix dia el diari *La Acción* també es fa ressò:

Les típiques «falles» de San José: Encara que el dia va estar ennuvolat l'animació en els llocs en les típiques «falles» va anar gran. És Jurat ha recorregut les 45 «falles» alçades, adjudicant el primer premi a la del carrer dels Trinitaris, que simbolitzava un costum valencià, i es titulava «Unes noces en l'horta». A les dotze de la nit es va calar foc a totes elles, disparant-se coets i Als carrers hi havia extraordinària animació.⁴²

Per últim, *La Voz* (Madrid) publica també la fi de festa el 20 de març de 1923:

Les falles València

Malgrat el desapacible del temps, es va celebrar la festa de San José amb gran animació. S'han alçat fins a 41 «falles». Per cert que els dipositaris dels diners amb què havien de construir-se les dels carrers de Pelayo i Don Joan d'Àustria s'han escapolit amb la recaptació. El Jurat, compost per elements de l'Ajuntament, ha adjudicat el primer premi a l'alçada al carrer de Trinitaris. Simbolitza un costum valencià, i es titula «Unes noces en l'Horta». El segon premi, a la del carrer de Jordana, que és una al·legoria del futbol, i el tercer, a ressaltar que el futbol ha llevat a l'afició taurina nombrosos partidaris. A les dotze de la nit, amb gran baluern de coets i traques, es va calar foc a totes les «falles» entre la gatzara que és de rigor. (Febus.).⁴³

42 *La Acción* (Madrid. 1916). 20/3/1923

43 *La Voz* (Madrid). 20/3/1923

Llibret que conté la relació i explicació de la *FALLA DEL CARRER DE TRINITARIS DEL ANY 1923*. Titula: "Un casament en l'horta", de l'autor J.M. Esteve Victoria.

ELS LLIBRETS DE 1923

Igualment important era per a la festa fallera l'edició del llibret, en tant que instrument per completar la lectura crítica de la falla. Algunes falles disposaven de cartells explicatius de manera mínima, ja que si algú volia assabentar-se del contingut total de la crítica havia de comprar-se el llibret. Tal com esmena Soler i Godes (1977):

El llibret ha anat sempre al compàs de la falla, del que ella representava i criticava que han estat tothora els set pecats capitals, els fets de més rabiosa actualitat o els assumptes dels que més se n'ha parlat o ha tractat la premsa. La falla i el llibret, agafats de la mà, han seguit el camí de la vida i el temps. El llibret de falla que en els seus començos era literatura de cordell, és una crònica social digna de tindre's en compte.

El seu to sempre ha estat epigramatic, intencionat, punxós i de vegades quasi sagnant; descarnat en l'expressió, lliure amb la censura, valent amb la crítica i un poc desllavassat en la

forma. Com a flor d'un dia o d'unes hores, la seua actualitat s'ha tingut com a passatgera, ja que el seu contingut té la vida comptada perquè mor amb la darrera espurna de la falla. Ha servit per a fer riure uns moments amb les seues frases de doble sentit polític o sexual, pero es el fiscal festiu de la falla i és també una mostra de la literatura popular i del viure i de la idiosincrasia del poble valencià. És un cançoner satíric anònim, la font més abundosa per a estudiar la historia de la caricatura i la crítica popular valenciana; una manifestació literària de l'opinió pública del pensar dels valencians, que ha censurat amb sarcasme els esdeveniments polítics i socials, costums, institucions i personatges de tota classe de dins de casa i de fora.⁴⁴

Així doncs, la falla guanyadora del premi de 1923 també guanyà el premi al llibret. Estava escrit per Escrit per J. M. Esteve Victoria i obtingué el primer premi de la Societat Lo Rat-Penat, consistent en un "Plat de Glòria" i un "Dobló d'a quatre". A la vegada la falla va guanyar el primer premi de l'ajuntament. En l'edició especial del llibret on ja consta que era la falla guanyadora es venia a 20 cèntims i la portada incloïa l'esbós i el títol "LLIBRET qué conté la relació | explicació de la FALLA DEL CARRER DE TRINITARIS DEL ANY 1923. Titula: "Un casament en l'horta". Així ho arplegava també *Diario de Valencia* el 20 de març de 1923:

El premi de Lo Rat Penat

El «plat de glòria» i la «onsa d'or, que la Societat valenciana Lo Rat-Penat concedeix, com de costum, al "millor llibret", ha sigut concedit al de la falla del carrer de Trinitaris, del qual és autor el nostre benivolgudíssim amic don José Esteve Victoria, corrector que és del *Diario de Valencia*. El "flori" que atorga com a segon premi aquesta entitat el concedit al del carrer de Jerusalem, del qual és autor el llorejat poeta José María Bayarri.

44 SOLER GODES, ENRIC (1977). JOSEP BERNAT I BALDOVI LLIBRETS DE FALLA. LA GAVINA - CASTELLO DE LA PLANA.

L'Acadèmia Valencianista

El Jurat nomenat per aquesta Acadèmia per a premiar el millor “llibret” ha adjudicat el premi al de la falla de la plaça de la Jordana, i els accèssits, als de la plaça de Collado i carrer de Jerusalem. Han quedat fora de concurs per haver sigut presentats després del termini assenyalat els dels carrers del Túria i Borrull, Salines, Troia, Cervantes, Trinitaris i plaça de Rodrigo Botet. (...)

Premis de Lo Rat Penat

Després de llegida l'acta de la decisió del Jurat pel secretari d'aquest, senyor Mollá Ripoll, en representació del president de Lo Rat va fer ofrena dels premis el senyor Camps, en breus frases d'elogi la festa de les falles i als «llibrets» premiats, a les quals va contestar el senyor Esteve amb paraules de gratitud, i després en diversos cotxes i acompanyats de la música van ser portats els premis oferits al millor «llibret» al carrer de Trinitaris, el veïnat dels quals va rebre a la comitiva amb aplaudiments i vítores i es va disputar una traca.

Banquet

La comissió de la falla del carrer de Trinitaris va obsequiar el diumenge amb un menjar als senyors Vercher i Esteve Victoria, autors de la falla d'aquest carrer del «llibret» d'aquesta, que han obtingut l'una i l'altre els primers, respectius premis de l'Ajuntament i de Lo Rat-Penat. Donem a tots dos amics la nostra enhorabona.⁴⁵

L'argument parlava de la boda d'un home ancià amb diners en una jove xica anomenada “Visanteta”. Esta representació amb tints de sainet arreplega personatges típics de la iconografia provinciana valenciana de l'època on la gent de poble (l'horta) mantenia estos costums que eren vistos amb humor per la gent de la ciutat. Este tipus de matrimonis

⁴⁵ *Diario de Valencia* el 20 de març de 1923

amb tanta diferència d'edat de l'home sobre la dona eren criticats fins al punt d'acunyar la broma de la “senserrà”, és a dir, tocar esqueles i tota mena de sorolls a la porta dels que es casaven o de l'església el dia de les núpcies. Este costum de censura de la cultura moral campesina i disciplinament social estava estès per tota Europa des de l'Antic Règim amb diferents noms (Mantecón Movellán, 2013):

“una sort poc homogènia de rebomboris i algaravies que sotmetien els matrimonis grotescos al judici del riure, l'escarn públic, baluern i soroll. Quasi sempre van ser aquests estrèpits els que van dotar d'una terminologia específica als episodis de control moral que implicaven per mitjà del sarcasme i la gatzara. La paraula espanyola “cencerrada” o la italiana “scampanatti” tenien evidents connotacions d'aquest gènere. (...). Sovint la cencerrada o charivari es dirigeix contra ancians homes que es casaven amb xiques joves o matrimonis de vídues, segons ha mostrat la historiografia des de Julio Caro Baroja (1980: 192-194 i 1980a) fins a Isabel Testón (1985) o Paloma Fernández Pérez (1997: 100), fins i tot en contextos finiseculars huitcentistes (Mantecón, 1997: 342- 352. Muñoz López, 2001: 62-65. Gómez Bravo, 2005: 279-281 i Lucea Ayala, 2009: 87) i del segle XX (Duque Alemañ, 2004: 184 y Casar, 2004: 41-44).⁴⁶

Així la falla guanyadora feia escarni com podem llegir al llibret en el moment en el que l'home major es vol casa amb *Visanteta* (reproduïm ortografia original):

46 Mantecón Movellán, T. (2013). Cencerradas, cultura moral campesina y disciplinamiento social en la España del Antiguo Régimen. Mundo Agrario, 14 (27). Disponible en: http://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.5953/pr.5953.pdf

El novio... ¿qui no 'I coneix?
Mireulo ahi, es el mateix,
En tota l'horta famós,
carregat d' or i de greix:
el tio Pere el Ronyós.

Els anys que tinga no hu se;
pero lo fan sols dire
qu' este agüelo llaurador
va coneixer a Noe...
I al que inventa la picor.

Se pot forrar de billets,
I de tot gravamen nets,
els seus camps valen millons,
jes diu qu'en canters replets
guarda en la còva els doblons.

Va pasar sa jovental
de tot carinyo abstragat,
pels diners fent vida negra,
sens gojar de la virtut
del amor que a tot ho alegra.

I ara qu' es un carcamal
que ni pa tindres dret val.
per a qu' el llit li estobe
volgué casarse a Nadal
en una gica ben jove.

Com l'or als bastos torna fins
i aplanà tots els camins,
pa'I vell res es imposible,
els seus desijos ruins
tornar-los reals creu factible.

Dispost l'agüelo a elegir.
¿que extrany volguera collir
la flor més bella i ben feta?
I com es de presumir,
eixa flor fon... Visanteta.

Al anar li en la embaixa,
la gica el va oir pará
i sense sanc en les venes;
pergué'l color i es queda
que parlar podia apenes.⁴⁷

47 Esteve Victoria, J.M. (1923). "LLIBRET
qué conté la relació | explicació de la FALLA
DEL CARRER DE TRINITARIS DEL ANY
1923. Titula: "Un casament en l'horta".

Portada del *Pensat y Fet* de 1923.

6. PUBLICACIÓ DEL PRIMER ESBÓS D'UNA FALLA TORRENTINA.

En 1923, la revista *Pensat y Fet* recull el primer esbós d'una falla torrentina, amb el títol “La falla de Torrent en el carrer de Cambrils”, també coneguda com “Qui s'ajunta amb un coixo... al cap d'any coixo i mig” i ens mostra un cadafal alt amb una escena damunt amb forta càrrega política basada en les relacions d'interès dels regidors. L'esbós apareix en la pàgina 16, una vegada explicades les falles de València, en una disposició protagonista central, al seu voltant es maqueta un article de Manuel González (Folchi) que no té res a vore a Torrent.

L'article titulat “Una pàgina de ma vida (*Si yo no hu conte, no hu contara ningú*)” reflexiona sobre la seua incursió en la premsa valenciana amb un dels primers setmanaris que arreplegaven tots els esbossos de les falles. La capçalera de nom *Impresiones* va vore la llum el 17 de març de 1908, on “tinguí la ocurrencia de presentar com a novetat del primer número d'*Impresiones*, els dibuixos en colors de totes les falles, abans de que foren plantaes.”⁴⁸ González era caricaturista i treballava a l'Ajuntament el que li va facilitar els permisos per publicar els esbossos. Va ser tot un èxit comercial. Només es feren 2.000 exemplars que volaren en una hora, sobretot entre la gent jove (fins oferir eixe primer número a cinc vegades el seu preu). *Diario de Valencia* publicà els esbossos en 1911 i reflexiona sobre l'exponencial creixement de la premsa fallera, on el *Pensat y fet* venia 50.000 exemplars a inicis dels anys 20.

En este context periodístic es circumscriu la publicació del primer esbós faller torrentí. Emmarcat en un perfil de punts apareix la il·lustració i baix la mateixa es pot llegir (reproduïm ortografia original):

48 González, Manuel (1923). *Una pàgina de ma vida (Si yo no hu conte, no hu contara ningú)*. Pensat y Fet, 1923. València.

LA FALLA DE TORRENT:
EN LO CARRER DE CAMBRILS:

Esta falla de Torrent,
mos han dit quès una crítica de la moderna política
que porta allí sèta chent.
I el que asó mos diu afitj
que un rechidor, fentse el moixo, com s' ha achuntat en un
coixo, al cap del añ... coixo i mitj.⁴⁹

Uns dies després de la seua publicació, *Diario de Valencia* arreplega també els esbossos de les falles de València i apareix també el de Torrent. Així el 18 de març de 1923 podem llegir:

La de Torrent: Els torrentins, com a bons valencians, han fet una falla. Pareix que aludixca a asunts polítics locals. Entre els personajets figura un coixo, i d qu'el acompanya un any, i per lo tan es coixo mig.⁵⁰

D'igual manera el diari *La Voz Valenciana* del 17 de març de 1923 publica una ressenya de la crítica del cadafal, però sense l'esbós de la falla (tampoc publica els del cap i casal). La breu referència apareix junt amb la festa d'altres nuclis urbans com el Cabanyal o Benimàmet:

EN TORRENTE.. Por no ser menos, los vecinos de
Torrente también quemarán el día de San José una falla
alusiva a cierta política de campanario que en dicho pueblo
se desarrolla.

El diari republicà *El Pueblo* també es fa ressò el 18 de març de la síntesis de les crítiques de les falles, sense esbós i farà allò mateix amb la de Torrent:

EN TORRENTE. Por no ser menos, los vecinos de
Torrente, también quemarán el día de San José una falla alusiva
a cierta política que en dicho pueblo se desarrolla.⁵¹

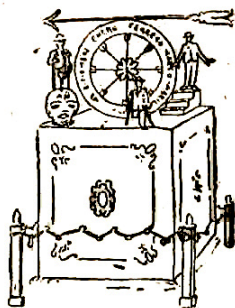
49 Pensat y Fet. 1923. Pàgina 16.

50 Diario de València. 18 de març de 1923. Año XIII Número 4108 - 1923 (18/03/1923).

51 El Pueblo, 18 de març de 1923. Número 11.029.

Interior del *Pensat y Fet*. Esbós en mig d'un article de M. González (Folchi).

Els torrentins, com a bons valenciàns, han fet una falla.

Pareix que aludixca a asunts polítics locals. Entre els personajets figura un coixo, i ú qu' el acompanya un any, i per lo tan es coixo i mig.

Esbós de la falla Carrer Cambrils en *Diario de Valencia*, 18 març de 1923.

La següent referència d'una falla de Torrent escrita sobre paper la trobem de nou al carrer Cambrils. El 1928 es publica el primer llibret que es conserva de la ciutat, on es desglossa el contingut del monument que fa la família de Miquel Mora, pintor i artista polifacètic, tal com recorda Vicent Beguer Esteve (1978)⁵²:

“Un home bo, en Miquel Mora Muñoz, va plantar en 1928 una falla en el carrer del Pi (Cambrils i hui Verge de l'Olivar); va escriure el «llibret» i un programa molt apanyat. Una llauradora, dos hòmens comentant la premsa i un tercer home tocant un violó, eren els «ninots». La gent del veïnat -i més llocs del poble- se va divertir molt.”

Pel que fa al gros del contingut, l'autor fa una crítica social plena de sarcasme i ironia per als conveïns del Torrent del moment, se centra en una autocrítica, allunyada de la crítica política i més pròxima a la sàtira i caricatura del veïnat.

⁵² Beguer Esteve, Vicent (1978). *Apunts per a la història de les falles en Torrent*. El Graner. Ajuntament de Torrent.

7. ESBÓS JEROGLÍFIC DE 1923: DESCRIPCIÓ DETALLADA.

Esta falla es podria circumscriure estèticament en un impàs entre el corrent de la falla “escènica”, tipus sainet, (1890-1907) i la falla “artística” (1901-1920). La disposició dels tres ninots en diverses altures, un cos central format per una gran roda labrada i el remat de la fletxa palesen certa inquietud artística, obra d'un pintor o escultor aficionat, que podria encaixar en el figura del veí Miquel Mora Muñoz (pintor de professió i escriptor d'obres teatrals). Com veiem la disposició dels elements juguen a favor de la codificació del missatge (Adef, 1996):

El trànsit de la falla escènica a la falla escultòrica va suposar una transformació de l'estructura i de la codificació del missatge, que passa doncs a trobar-se implícit no només en el cartell, sinó també en el conjunt escultòric, amb una narrativa acumulativa i ascensional.

Les característiques fonamentals de la falla artística són: monumentalitat, caràcter escultòric, proporcionalitat, acabat i atreviment constructiu. La falla escultòrica es disposa en nivells i es descompon en diverses escenes, cosa que implica augment de volum i d'altura, i per tant aparició de la monumentalitat.

Una altra novetat formal va ser la gosadia constructiva, és a dir la resolució de falles amb problemes de resistència i de tensió. I finalment la preocupació per l'acabat, orientada a l'efecte artístic, la forma acurada i el perfeccionisme.

La falla artística és doncs obra d'especialistes en aquest art. Ja no pot ser construïda per veïns voluntariosos, sinó per personal especialitzat. Pintors, escenògrafs, tallistes i escultors participen en la construcció dels monuments satírics. I aquests transformen radicalment la visió normativa tradicional de la falla. D'aquesta manera, el dispositiu de la competència

estimulada pels premis va encoratjar les comissions per què contractaren especialistes, i aquests, en un procés d'innovació, van desenvolupar la falla escultórico-artística.⁵³

La falla seguia el cànon de falla tradicional iniciàtica de finals del segle XIX, amb una lectura frontal (Ariño, 1990):

La falla de dues o tres figures tenia una lectura frontal. Componia una escena que havia sigut projectada i només podia ser interpretada correctament col·locant-se enfront de la mateixa com davant l'escenari d'un teatre. Quan la falla estava acostada a la paret, aquesta lectura frontal era l'única possible, però des del moment que van començar a emplaçar-se en el centre de les places o en la cruïlla de diversos carrers, les possibilitats d'accés al cadafal es van multiplicar, almenys, per quatre i, en conseqüència, va poder multiplicar-se també el nombre d'escenes representades, donant a l'assumpte un argument i una progressió narrativa. Així sorgia la falla rodada, circular o argumental.⁵⁴

Si observem detingudament l'lesbós podem adonar-nos prompte que les figures no estan col·locades arbitràriament, ja que cada ninot o element de l'escenografia compleix un paper per poder codificar i interpretar el missatge ocult (Ariño, 1990):

Amb l'excepció d'algunes falles, la majoria es concebia segons el model del sainet. Eren un escenari sobre el qual es desenvolupava una escena, que, d'altra banda, estava explicada en les fulles de versos penjats dels bastidors del cadafal i en les parets immediates.⁵⁵

53 Associació d'Estudis Fallers. Coord. Ariño, Antoni (1996). *Del Naixement a la consolidació* (1849-1936). Dins de *La festa de les falles*. Associació d'Estudis Fallers. Consell Valencià de Cultura. PP- 30-31.

54 Ariño, Antoni (1990). *La falla eròtica (1850-1870)*, dins de *Història de Las Fallas*. Adef. Levante-EMV.

55 Ariño, Antoni (1990). *La falla eròtica (1850-1870)*, dins de *Història de Las Fallas*. Adef. Levante-EMV.

A continuació detallem tots els elements de la falla:

En primer lloc comencem amb el **cadafal**. Sobre un cub quadrat de uns dos metres aproximats d'altura i amplada servia per donar altura als ninots i que es poguera contemplar l'escena des de la distància, sense barreres visuals i que fora de fàcil lectura. La falla de 1923 segueix esta tendència del finals del segle XIX (Ariño, 1990):

El cadafal era generalment de manera prismàtica quadrangular, encara que excepcionalment, en 1869, la falla de la plaça de Bous tenia una base octogonal. Els laterals d'aquest cadafal eren coberts amb bastidors pintats, fets de tela, paper o fusta, i darrere dels mateixos s'amuntegava el material combustible. Sobre ell, a manera d'escenari teatral, apareixien les figures que representaven l'assumpte destinat a les flames. Al principi aquest va tindre una composició molt senzilla: l'escena estava formada per dues o tres figures com a màxim.

Estava pintat a mà, amb decoracions en estil Art déco (guirnaldes, rosetons, motius vegetals, flors, etc.) o murals amb paisatges plens del tipisme que ajuden a reforçar el missatge de l'escena sainet representada. En l'esbós apareixen unes de guirnaldes rematades en els quatre cantons, amb motius ornamentals i un rosetó al centre. No sabem quina va ser l'opció final, ja que no es conserven fotos.

Regidor "**coix**" **de la cama dreta**. Al centre del cadafal sobre la seua base trobem un regidor al que li falta la cama dreta. Porta dos crosses per mantenir l'equilibri i mira al front. Com observem, va ben vestit amb un tratge de jaqueta i barret d'ala. Per la forma en el vestir se li pressuposa certa classe.

Regidor "**coix**" **de la cama esquerra**. Este ninot representaria a un dels polítics locals al·ludits. Porta dos crosses i va vestit amb tratge de jaqueta i barret d'ala. Per la forma en el vestir també se li pressuposa certa classe. La seua disposició domina l'escena en el lateral esquerre ja que està situat damunt d'un gran cap que conté un missatge xifrat.

Cap amb el jeroglífic del refrany del lema de la falla: el regidor apareix sobre este cap. En ella es pot llegir la paraula “AN” escrita a la front. És a dir: Al cap de l’ “A.Ñ.” coix i mig.

El cos ascensional de la falla el forma una gran **roda** de calendari que simbolitza el pas del temps. En ella podem llegir els mesos en castellà: “enero, febrero, marzo, abril, -- noviembre, diciembre” per matisar que ha passat un any. Esta roda artísticament compta amb huit radis i una flor al lig de huit pètals.

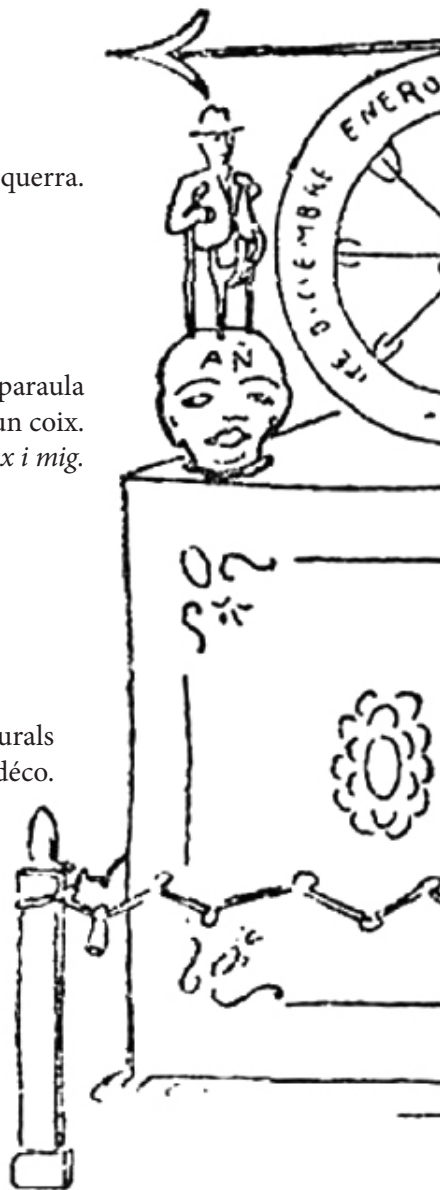
El remat de la falla és una gran **fletxa** que marca la direcció d’esquerra a dreta i que podria simbolitzar el canvi d’orientació de la ideologia del regidor. Al cap i a la fi, “una veleta” tal com es coneix en el refranyer popular. En castellà l’expressió “ser un veleta” es refereix a “Persona inconstante y mudable.” En valencià no s’arplega esta expressió, però trobem “penell” al diccionari de l’AVL com a “Aparell constituït per una peça lleugera de metall, generalment en forma de sageta o de gall, que gira a l’entorn d’un eix vertical i que assenyala la direcció del vent.”

Per últim, la falla acaba la seua codificació del missatge amb el personatge més críptic. Un ninot que remarca l’escena pel coster dret. Es tracta d’un **espectador** que contempla l’escena des d’una escala de tres graons. El personatge marca la seua distància des de les altures i dona la semblança de ser un home ben vestit, amb tratge, barret d’ala i sorprès de la situació. La col·locació de les mans baixades i obertes denoten sorpresa, així com el balanceig del cos cap al centre dels altres protagonistes. Potser, el ninot pugua estar representant l’alcalde (en aquell moment Vicente Roig) o tal volta només un veí.

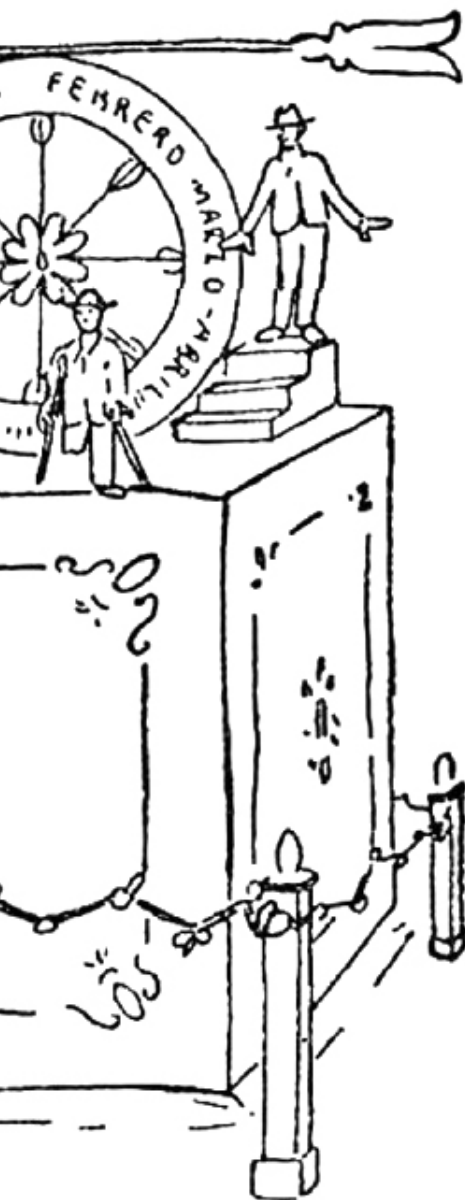
Regidor “coix” de la cama esquerra.

Jeroglífic refrany del lema: Cap amb la paraula
“AÑ” escrita a la front, sobre ell, un coix.
És a dir: *Al cap de l'AÑ, coix i mig.*

Cadafal pintat a mà, amb decoracions o murals
romàntics, tipisme o motius en estil Art déco.

Fletxa = canvi d'orientació de la ideologia del regidor?

Espectador des de les altures = Home ben vestit, amb barret i sorprès de la situació: Alcalde (Vicente Roig)? Ciutadà?... o tal volta *agüelo* calent exhibicionista?

Roda de calendari = PAS DEL TEMPS: gener, febrer, març, abril, -- novembre, desembre.

Regidor "coix" de la cama dreta.

José Baviera Ros (alcalde 1922-1923).
(Cedida per la família Baviera Ortega.
Ref. 2.762). Font: Arxiu Municipal.

Vicente Roig Ortí (1923). (Cedida per la
família Roig Carratalá. Ref. 1.084). Font:
Arxiu Municipal.

8. LECTURES DE LA CRÍTICA DE LA FALLA: QUI ERA EL COIXO?

La crítica de la falla de Torrent de 1923 es pot emmarcar en dos corrents crítiques (Ariño, 1996) segons atenem al publicat en la premsa (*Pensat y fet*, *Diario de Valencia* i *El Pueblo*) o al testimoni de Miquel Mora Lerma (1978).

La primera lectura seria de caràcter **polític** (més alienada a inicis de segle) on se censura obertament a un regidor de l'ajuntament de Torrent amb tendències “transfuguistes” que ha canviat de bàndol polític al tractar amb altre regidor de signe contrari (per amistat, o canvi d'alguna prevenda, suposem). “Esta falla de Torrent, mos han dit qu'es una crítica de la moderna política que porta allí s'erta chent. I el que asó mos diu afitj que un rechidor, fentse el moixo, com s'ha achuntat en un coixo, al cap del añ... coixo i mitj.” Els elements jeroglífics no deixen dubte d'esta crítica amb elements com la fletxa que canvia l'orientació de les idees del “coixo” i la disposició dels personatges: un des de les altures i la resta enfrontats dominant el protagonisme de l'escena.

Escena on es desxifra el missatge: un cap gran, “añ” en la seua front i un coix.

Coix de la cama dreta.

La segona lectura possible seria una crítica només de caràcter **veïnal** (a mig camí de la falla escénica-artística), que entronca també en el corrent de l'època. Esta versió del cadafal va ser arreplegada gràcies al testimoni de Miquel Mora Lerma (*Mik*, o familiarment conegut com *Micalet*, fill de Miquel Mora Muñoz, *Micalet el pintor*):

Seguint amb la intenció de deixar constància dels avatars que conformen la història de les falles en Torrent, els diré que a l'any següent, en 1929⁵⁶ i en el mateix carrer de Cambrils, (apart d'aquells on ja era tradicional la penjada de pallassos: Alcàsser, Pare Méndez, Sant Domingo, plaça de Sant Roc...), altra família -tal volta animada per l'èxit alcançat per la falla de l'any anterior- se decidí fer-ne una menys artística però més agressiva: motiu i causa del desastre que es va produir; tant, que la falla en qüestió no fou cremada.

56 Miquel Mora Lerma ubica en 1929 la falla de 1923 per una errada de memòria, ja que la falla del coix es va plantar sense cap mena de dubte en 1923 tal com recull la premsa.

El títol o intenció crítica ja ho deia tot, a més de les quartetes que voltaven el cadafalc: “El qui se junta amb un coixo...” “ Però de les quartetes ja en parlarem després. Tot, inqüestionablement, estava fet amb bona voluntat, però, coincidència que en el mateix carrer vivien un coixo, altre que tenia el cap notòriament gran, i d'entre els vells, un, al que li agradaven molt les falles: en demesía?

-Com si no hi hagueren més coixos, caps de tanda i agüelos verts en el món!... Era la defensa que addueixen els artistes esglaiats per l'amenaça de que l'assumpte passaria al jutjat. Però no arribà la cosa a tant; pogueren més els bons oficis, els bons raonaments d'altres veïns i la qüestió quedà conclusa quan foren arrancats i destruïts els ninots que hi havien dalt del cadafalc. Braços ací, cames per enllà i caps que serviren de pilota per a que els xiquets del carrer jugaren al “foot-ball”. Serien les deu del matí quan ocorrí tot. O siga que la falla sols estigué sencera des de les dotze de la nit anterior, e que fou plantada, fins a l'hora que se indica: fins que els veïns que allí se creïen aludits, retratats, i per tant en dret a fer justícia a l'insult a ofensa tan gran, feren justícia a la seua manera. I és que, vertaderament, aquells temps no estaven per a molta Jauja, com rar serà que siguen acceptades totes les crítiques que se fan en les falles encara que tots sabem que les falles son flor d'un día. Però, insistint: com la qüestió política estava un poc enrevessada, pot ser que eixe fora l'estopí, el fulminant que produí l'explosió incruenta puix no hi hagueren més ferits ni més morts que els pobres ninots: no arribà la sang al riu, pese a que allí estaven el coixo en una cama més llarga que l'altra, el del cap gros llegint un exemplar del setmanari “La traca”, “l'agüelo” botonant-se la bragueta. Després, per si no era prou, faltaven les quartetes que s'explicaven així:

“Sémpre s’ha dit i es dirá,
puix ho assegura un refrany,
que el qui amb coixo s’ajunta
coixo i ben coixo será, a l’any.
De tant de llegir “La traca”
setmanari bròfec i vulgar
per això aquest té la tanda grossa,
i...no digam el pap.

Hi ha agüelo tan obsessionat
en la qüestió... sexual
que ara com ja no “forma”
s’entreté mirant pels panys.

El trangol comença, quan els creguent-se al·ludits i mirant
a la casa d’els artistes, (la falla estava plantada davant mateix),
els dien:

Beatos: aquests, som nosaltres? Puix ara sabreu el que és
bó: perquè nosaltres amb tot açó fem, açó! açó i açó...!

I mentre parlaven, indignats i amb fúria tiraven d’un braç,
dels caps, de les cames i dels vestits dels pallassos. Vestits que
a molts ens donaren la sensació de les banderes que perden
una batalla.⁵⁷

Suposem que Miquel Mora Lerma, *Mik*, recrea de la seua ploma
estos versos, segons la seua versió, ja que no tenim constància de llibret
de l’esmentada falla, ni l’autor podia conèixer el que deien els cartells-
en cas de que existiren-, perquè Mora Lerma va nèixer el 1919 i la
falla és de 1923. En 1980 el cronista Beguer Esteve també arreplega els
records difusos de Mora Lerma d’este cadafal:

57 Mora Lerma, Miquel “MIK” (1978). *Apunts per a la història de les FALLES EN TORRENT*. El Granerer. Núm 6. Ajuntament de Torrent.

Espectador des de les altures. Home ben vestit, amb barret i sorprès de la situació: seria l'alcalde Vicente Roig? un ciutadà que contempla sorprès l'escena? o tal volta *agüelo* calent exhibicionista?

“A les deu del matí, els que se creien al·ludits trencaren el cadafal i la falla no se va cremar, ja que no quedaren d'ella ni papers.”⁵⁸

En alguna ocasió les falles sofrien actes vandàlics per parts dels que se sentien aludits en la crítica. Com es representa en la vinyeta, que acabà com el “Ball de Torrent”.

Així doncs, l'escena de la falla en qüestió la formarien tres ninots:

- un veí coixo, amb una cama més llarga que l'altra;
- un veí amb el cap gros que seria de tendència progressista i que estava llegint el setmanari Traca (esta publicació seguia una línia editorial molt marcada per la seua ideologia anticlerical);
- i l'últim ninot representaria un senyor major amb conducta sexual un poc obscena o inclinacions galants impròpies de la seua edat, popularment conegut amb l'expressió “vell verd”. Segons l'esbòs seria el ninot que està damunt l'escala, contemplant l'escena. Cosa que no concorda amb el sentit general de l'escena.

58 Beguer Esteve, Vicent (1980): Apunts per a la història de les falles en Torrent. «El Granerer».

I.—Una Comisió fallera que bons cuens ha recanat, fa un programa de primera p' alegrar al veínat.

II.—El programa es atractiu, pues hiá músiques i ball, i lo qu' es més sugestiu, un gran partit de foot-ball.

III.—De una patá colosal, un juor de calbot, al voler marcar un goal, li arranca el cap a un ninot.

LA FESTA — IGUAL QU' EL BALL DE TORRENT

KIPIOS DE
R. S. y J. E.

IV.—Hagué gran expectació i fon crític el moment, pues entre 'l cap i el baló ne tombaren més de sent.

V.—Allí s' acabá la pau i es feu partit general, i entre tots s' arma un cacau algo més que colosal.

VI.—I al fi de tan gran batalla la gent. ya cansá, es sofoca, mirant que tan bona falla ha quedat feta una coca.

En alguna ocasió les falles sofrien actes vandàlics per parts dels que se sentien aludits en la crítica. Com es representa en esta vinyeta, que acabá com el "Ball de Torrent". Font: Pensat y Fet de 1923.

Consuelín Ortí Comes (*La Cortina*) no recorda cap coixo adult al carrer del Pi en eixa època, només el nom de la "Taberna del coixo" (regentada per la tia Maria) a la plaça major (que era en realitat un malnom) i es feien el cafenet quan venien al mercat d'Abastos. Després el germà de Consuelín va quedar coixo perquè l'atropieà el tramvia i també un altre coixo posterior al carrer era el germà d'Amparín Torrent, però no havien nascut encara en 1923. Per tant, la hipòtesi d'un coix real queda desdibuixada.

Tot i que estes dos variants de la crítica poden confluïr en una mateixa realitat en el mateix temps, ja que la primera lectura podria ser la de la idea inicial de l'autor sobre el paper: l'èsbós i els versos publicats en premsa (*Pensat y Fet* i *Diario de València*) són anteriors a falles, és a dir, podria ser una mena d'apunts del guió del que havia de ser la falla. La versió del testimoni oral podria correspondre's amb la versió final feta ninot, és a dir, modificació final fruit de la improvisació del moment al pur estil "pensat i fet".

Qualsevol de les dos lectures s'emmarquen dins del tipus de falla de crítica local, tal com es reivindica en la premsa local valenciana del moment. Des del punt de vista del tarannà de la festa i de la metareflexió sobre els pilars fonamentals que han de sustentar la falla, ja en 1923 es reivindica la seua part de crítica local, en detriment d'altres opcions imperants de falles amb temàtica nacional o internacional. Així ho arplega *La Reclam* (reproduïm ortografia original):

CÓM DEU DE SER LA FALLA?

Cinc opinions autoritzades (val més poc i bo).

Entenc que la falla deu ser una manifestació de l'espírit ètic de València, fent la crítica amb un poc d'humor de totes aquelles coses anecdòtiques i doloroses que afecten a la vida valenciana. (V. Fe Castells).

Es deu de dir en la falla lo que tothom sap y calla. (F. Azzati).

La falla, cristallització del sentiment de crítica popular, no deu mai caure en la professionalitat artística, oposada sempre a la grasia ingènua i la mordacitat contundent del poble. (F. Garcia Sanchiz).

La falla deu reunir les condicions que señalen els clàssics per a l'epigrama: “pequeño, dulce, picante.” Sols així complir el fi per a que s'ha creat. (Trinitario Presencia).

La falla es una sátira valenciana y per lo tant l'intensio més que el «monumento deu buscarse en ella. I com a valenciana no deu pasar sa crítica de les creus del terme. Castigat riendo mores, res de crítica de problemes mundials ni espanyols; pero tampoc xismes de veïnat que a ningú interesen i a algú molesta. Aixina crec que deu de ser la falla valenciana. (J. Navarro Cabanes).⁵⁹

D'igual manera Josep Navarro Cabanes en la publicació *El Fallero* (març, 1924) arreplega este sentir crític de la falla, que segons la seua mirada ha d'estar allunyada de l'apologia, el preciosisme i el virtuosisme artístic per ser fonamentalment crítica.⁶⁰

QUI EREN ELS COIXOS?

A inicis de 1923 els regidors de l'ajuntament de Torrent que assistien als plens eren un nombre variable de homes que detellam a continuació. L'alcalde de Torrent entre 1919-1922 era Rafael Lafora Almudéver, va passar l'alcaldia a José Baviera Ros (1922-1923) per ostentar el càrrec al febrer de 1923 Vicente Roig Ortí, que estigué poc temps en donar pas a Antonio Morant Giralt (1923).

Així al *Llibre d'Actes Ajuntament de Torrent (1922-1923)*, a la sessió plenària del 9 de març de 1923 van assistir: El president (alcalde), Vicente Roig Orts; i els regidors: Francisco Chiner, Ascensio Carratalá, Rosendo Velert, Vicente Carrera, Vicente Silla, Pascual Andreu, Nicolás Andreu i Vicente Andreu. La sessió es va fer a la sala de plens i van tractar temes com pagaments i diners en caixa (1.276 pessetes en caixa fins a eixe dia, ingressos realitzats en el dia de hui: 5.000

⁵⁹ La Reclam (València). 18/3/1923

⁶⁰ Navarro Cabanes, Josep (1924). *La Falla es Sátira*. Dins de El Fallero. València. 1924.

pessetes, total d'existència i ingresos: 6.276 pessetes, etc). El senyor Enrique Izquierdo sol·licitava col·locar un poste de llum en la senda de Chenillet. Cal recordar que en gener Torrent tenia problemes per falta d'enllumenat públic fins al punt que el governador civil envià un toc d'atenció per a restablir l'enllumenat en un termini de 24 hores, si no “es procedirà contra ella en la forma que siga.”⁶¹

L'alcalde informava de la proposta verbal d'Isidro Miquel d'un servei públic de cotxe fúnebre per traslladar cadavers la cementeri. El senyor Chiner comentava que “l'operació de deslince del Vedat està molt avançada, el president dóna l'ordre de fer un plànol i donar seguiment dels treballs”⁶². Per la seua banda, el senyor Andreu Marzo sol·licita que es pregunte al gerent de la Societat d'Aigües Potables per a aconseguir un millor abastiment. Com veiem, en cap moment és fa referència al permís per plantar falla, ni tampoc s'aprecia cap mena d'enfrontament entre regidors o al·lusions a canvis de postures extremes, pactes o coalicions.

El següent ple, del 16 de març (l'últim ple ordinari municipal abans de falles) van assistir: el president (alcalde), en Vicente Roig i els regidors: Francisco Chiner, Rosendo Velert, Vicente Cervera Mariner, Vicente Silla, Pasqual Andreu, Luis Velert, Rafael Lafora i Vicente Andreu. En ell tampoc apareix cap permís per plantar una falla. Es tracten temes com: revisar la seguretat de la línia d'alta tensió que suministra l'Hotel El Vedat (propietat de José Monrrabal), s'acorden dos medalles d'or per militars captius de la guerra del Marroc, enderrocar una casa ruïnosa del carrer de “El ganao” (Sants Patrons), i requerir a la Companyia de a tramvies l'execució de les obres convenides al carrer de la Sèquia i plaça Bisbe Benlloch, així com una visita ocular a l'ermita de Sant Gregori, “hui en ruïnes” per decidir les obres que havien de realitzar.⁶³ Des del punt de vista arqueològic, el 22 de febrer de 1923 Hermenegildo

61 *Diario de València*. 10 de gener de 1923.

62 *Llibre d'Actes Ajuntament de Torrent (1922-1923)*, a la sessió plenària del 9 de març de 1923.

63 *Llibre d'Actes Ajuntament de Torrent (1922-1923)*, a la sessió plenària del 16 de març de 1923.

Miquel (director del centre de Cultura Valenciana de Torrent) avisà a la premsa d'una troballa en una finca de la Marxadella (el punt de *Les Peñetes*) d'una “casa de recreo del tiempo de la dominación pagana”, així com restes de ceràmica àrab i romana, a més a més d'indicacions de via romana.⁶⁴

Des del punt de vista polític s'aproximaven eleccions a diputats en Corts i la guerra política estava servida en el context del turnisme de partits de la Restauració. El 14 de gener es va publicar el “encasillado” on conservadors i liberals es repartien els districtes de la província per a dites eleccions en Corts. L'arc quedava dividit en: tres albistes, romanonistes (un de Llíria, un de Sagunt i un de Torrent), un reformista i dos conservadors.

El 15 de febrer la premsa publicava que la “tajada oficial” havia sigut per al romanonista, el liberal, Campos Crespo, quedant fora el veterà Valldecabres per una lluita interna del seu partit conservador:

“Doncs el caporal dels conservadors, en l'arranjament de l'encasellat ha deixat al marge al veterà de l'idoni senyor Valldecabres. És un altre rival que segueix la sort del senyor Marín Lázaro (...) D'antuvi el senyor Valldecabres sembla que s'ha assegut a l'espera amb l'escopeta a la mà, i si no aconsegueix caçar la “senaduria” a canvi de la seua quietud, és creença general que eixirà del seu amagatall per a actuar decididament (...) En Torrent funciona un comité alcalá-zamorista i els elements que li segueixen -confessem que desconeixem la seua quantitat- no volen tolerar al senyor Campos Crespo i així ho han manifestat al senyor ministre de la Governació, a qui personalment han visitat a Madrid. Això no passaria de ser una queixa més, si s'hagueren trobat amb el buit total en el Govern. Però és el cas que el senyor Alcalá Zamora s'ha identificat

64 Diario de València. 1 de març de 1923.

amb els seus fidels torrentins i s'ha posat al capdavant de la dissidència. Es parla d'una candidatura del senyor Méndez Bejarano, que ve amb la representació personal d'en Niceto.⁶⁵

Francisco Hidalgo publicava esta lluita política interna entre conservadors i defensa la seua postura republicana davant de conservadors i liberals en l'article "De Torrente. A los republicanos del distrito" (El Pueblo. 18/03/1923):

Tots recordareu la falta de sinceritat política del senyor Campos Crespo en les passades eleccions, i el paper que va fer córrer als republicans els qui va demanar auxili i clemència, per a més tard trair-los segons pacte convingut per endavant per a deixar triomfant al senyor Valdecabres per Torrent i per Sagunt al senyor García del Moral. (...) A nosaltres, els republicans, ens importa poc la lluita conservadora liberal, o la lluita entre dos liberals; la nostra missió és la de presentar candidat republicà, i demostrar que som en aquest districte, els menys però els més forts en aquest districte, els menys però els més forts, i que si hui no comptem amb suficients forces, el temps i la lluita ens les donaran per a aconseguir un diputat provincial almenys.⁶⁶

65 Diario de València. 15 de febrer de 1923.

66 Hidalgo, Francisco (1923). El Pueblo. 18 de març de 1923.

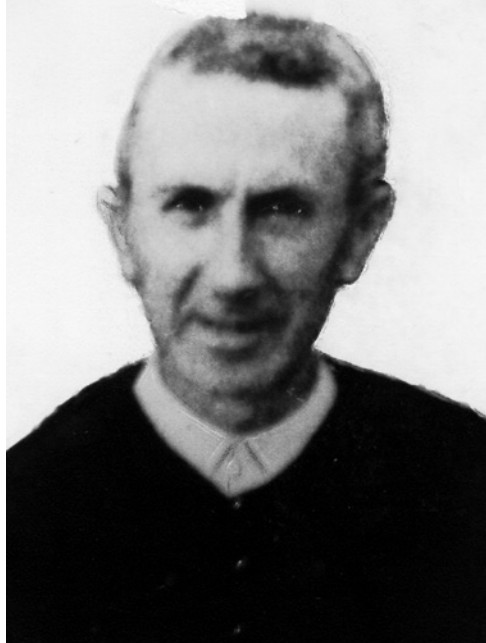

Foto retrat de Miguel Mora Muñoz, conegut popularment com *Micalet*, *El Pintor*. Pàgina 233 Ref. 771. *Torrent imatge gràfica: La gent i la ciutat (1860-1960)*. Font: Arxiu Municipal. Ajuntament de Torrent.

9. POSSIBLE AUTORIA: EL VEÏNAT DEL CARRER CAMBRILS I MIQUEL MORA MUÑOZ

No podem atribuir a científica certa l'autoria de la falla a cap persona o família en concret, ja que l'esbós publicat en premsa no consta de signatura, ni tampoc apareix cap referència en els textos ni en cap document a l'arxiu municipal. Però sí podem observar com estava configurat el barri. Des del punt de vista urbanístic tenia problemes a l'hora d'arreplegar les fortes pluges:

Quan plovia el carrer del Pi era un barranc. Les cases s'omplien d'aigua. Venien totes les aigües de l'ermita, del carrer de pila, de l'avinguda, tot anava a sant Cristòfol i desaguava al carrer del Pi, que també arreplegava l'aigua de la baixada del convent i la plaça fins que desaguava a la via.⁶⁷

⁶⁷ Entrevista Amparín Torrent Simó.

Foto de Miguel Mora Muñoz en la creu del cementeri, prenint notes. Pàgina 238 Ref. 812.
 Torrent imatge gràfica: *La gent i la ciutat (1860-1960)*. Font: Arxiu Municipal. Ajuntament de Torrent.

Des del punt de vista de geografia civil, 164 persones censades donaven vida al carrer del Pi, ja de nom Cambrils, segons consta en el *Padró municipal dels veïns domiciliats (presents i absents) i transeïunts que es van inscriure en aquest terme (fins a data d'1 de desembre de 1924)*⁶⁸. Al 1923 este veïnat presentava una població prou jove on la meitat tenia menys de la treintena, ja que el 29,01% de la població censada al carrer (47 persones) eren xiquets o adolescents fins als 15 anys i el 30,25% (49 persones) del veïnat tenien entre 15 i 30 anys⁶⁹. El 24,4 % del veïnat era analfabet, fornt al 75,6% que sí sabia llegir i escriure. Des del punt de vista de l'activitat econòmica al barri, les professions predominants eren les del sector primari (llauradors 37,04% i treballadors, 16,7%) i serveis, dedicats al comerç i professions liberals:

68 *Padró municipal dels veïns domiciliats (presents i absents) i transeïunts que es van inscriure en aquest terme (fins a data d'1 de desembre de 1924)*. Arxiu Municipal. Ajuntament de Torrent.

69 *Padrón municipal de los vecinos domiciliados (presentes y ausentes) y transeúntes que se inscribieron en este término el día 1 de diciembre de 1924*. Arxiu de l'ajuntament de Torrent.

Professió/ ofici	nº	%
Alfafer	1	1.85%
Ebanista	1	1.85%
Hojalater	1	1.85%
Jornaler	1	1.85%
Perruquer	1	1.85%
Pintor	1	1.85%
Propietària	1	1.85%
Sabatero	1	1.85%
Paleta	2	3.70%
Aperador	2	3.70%
Comerç	2	3.70%
Cortant	2	3.70%
Fornier	2	3.70%
Practicant	2	3.70%
Procurador	2	3.70%
Comerç	3	5.56%
Treballador	9	16.67%
Llaurador	20	37.04%
Escola	24	
Labors	59	

Tabla d'oficis dels veïns del carrer Cambrils el 1923-24. Font: Elaboració pròpia, a partir del padró de l'ajuntament de Torrent.

Al carrer vivia un pintor, parlem de Miquel Mora Muñoz (conegut com *Micalet, el pintor*) era tot un prohoms d'inicis de segle al municipi: amant de l'art, de la cultura, de fervorosa religiositat i cura pel patrimoni històric artístic. Era escriptor autodidacta i col·laborador de diversos diaris i revistes locals.⁷⁰ Va ser alcalde del municipi als anys 40. Però què sabem de la seua vida?

⁷⁰ *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, Vol. 7, p.217.

Maria Lerma Martínez, esposa de Miguel Mora Muñoz. Va faltar molt jove, el 28 d'agost de 1931.

Mora Muñoz va nèixer a Torrent el 31 d'octubre de 1892 i va ser batejat a la parròquia de l'Assumpció. Es dedicava professionalment a la pintura i era un home molt volgut per tota la barriada. Es va casar amb Maria Lerma Martínez (nascuda el 31/04/1894) el 1919 a la mateixa església i van tindre 7 fills: Miquel Mora Lerma, María Mora Lerma, Concepción Mora Lerma, Amparo Mora Lerma, Francisco Mora Lerma, José Mora Lerma, Asunción Mora Lerma.⁷¹

La seua inquietud artística anava més enllà de la pintura, també era escriptor aficionat, tal com recorda Esteve (1984):

Miguel Mora Muñoz (1892-1958).

Pintor decorador. Alcalde de Torrent en 1942-43. Entre les seues obres teatrals representades mereixen citar-se «María o centellejos de l'amor diví» (1940), «La Creu del terme» (1942), «Ha tornat la Colometa» (1944), «Boig?» i «De qui la culpa» (1948) i l'adaptació «Ja ho diu la cobla», estrenada

⁷¹ Padró municipal de 1940. Arxiu municipal de Torrent.

pels antonians en 1959, així com uns vint entremesos, tots en llengua valenciana. Delicat poeta en valencià i castellà. Va recuperar en guerra la cèlebre «Creu de Pere Mora», que podem admirar en la Plaça de l'Església.⁷²

Així doncs, en el *Torrent, Boletín de Información* de novembre de 1974⁷³, Juan Bautista Sanfelix escriu una xicoteta ressenya sobre la seua vida centrant-se en la sue part més humana i també creativa, com la de poeta:

Tinc davant meu aquella xicoteta i sencera silueta d'home de quin cap, faccions de xiquet i ullets penetrants i reidors que no perdien detall, però que sabien adquirir duresa penetrant quan en unes certes ocasions, carregat de raó, deixava lluir la seua xarrada espurnejant amb aquella gràcia seua peculiaríssima i sec, molt sec. Somreia sovint, quasi sempre, quan reia o naixia plenament, amb tota la gana. Sembla'm estar veient-li amb aquella típica brusa que portava per baix dels genolls i que veu l'única peça que li vam veure vestir durant tota la seua vida; la seua modèstia era tanta, que mai va voler vestir de jaqueta.

Sent alcalde, una vesprada de Corpus, la processó del qual havia de presidir, algú que va dir en la sagristia, moments abans de l'eixida:

- "Xé, Miquelet, ¿on t'has deixat la "jaqueta?"

- "¡Mirala, bobo!" Y abriendo la blusa mostró una chaqueta tan nueva, por lo menos, como la que aquél llevaba; sin quitarse la blusa, tomó su sitio, recibió la vela y la vara de mando, y, dirigiéndose al párroco:

- "¿Quan vosté vullga, senyor retor."

Y salió la procesión. Así era nuestro Miguel Mora.

72 Beguer Esteve, Vicent (1983). *Teatre a Torrent*. Ajuntament de Torrent.

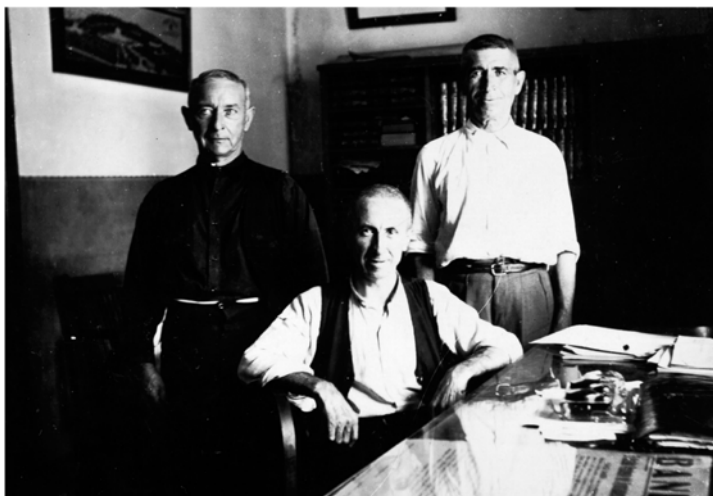
73 Sanfelix, Juan Bautista (1974). *Miguel Mora Muñoz*. *Torrent, Boletín de Información* de novembre de 1974. Torrent.

De la seua joventut poc puc dir, llevat que va ser un dels joves de primera promoció que a Torrent van formar íntegrament aquells sants homes que van ser el pare José Méndez -Jose Maria, de Sedaví- i fra Rafael María d'Ontinyent, en la llavors acabada de crear Piula Unió de Sant Antoni de Pàdua, establida en el convent de Mont-Sió; deixeble predilecte de tots dos, va saber deixar-se modelar amb enteresa per ells, assimilant les virtuts que li impartien amb el seu ensenyament. Acabada aquesta, i per a millor mantindre el seu esperit de cristià Integral, va mantenir correspondència epistolar amb els seus formadors, els citats pare Méndez i fra Rafael. A través de la seua vida, Miguel Mora va saber portar a la pràctica els sants ensenyaments que rebera dels seus educadors.

Anomenat pel Senyor a l'estat del matrimoni, va crear una llar model, patint amb gran resignació la dura prova de perdre a la seua exemplar esposa en plena joventut d'aquesta i quan estaven més necessitats d'ella els set fills del feliç matrimoni.

En la seua vida pública, Miguel Mora es mostrà catòlic integèrrim. Va protestar en repetides ocasions contra la persecució religiosa de la Segona República espanyola. En ser arrancada la creu del cementeri parroquial en 1931, la va tornar a reposar durant la nit amb gran perill per a la seua vida. Així mateix va recollir els fragments de l'artística creu d'En Pere Mora, destrossada per mans impies, reconstruint-la i guardant-la a la seua casa fins a ser col·locada en 1939 en la plaça de l'Església, lloc aquest on segueix emplaçada.

Un dels seus primers actes en ser nomenat tinent d'alcalde de Torrent, després de l'Alliberament, va ser reposar les creus del terme municipal als afores de la població i dotar a totes les escoles torrentines d'artístics crucifixos. Segó providencialment de la mort durant el període de dominació roja, Miguel Mora va treballar fora mida per al finançament de la veritat catòlica a Espanya.

Autoritats municipals al despatx de l'alcalde a l'Ajuntament. D'esquerra a dreta: Román Serrano Alcarria, agutzil; l'alcalde Miguel Mora Muñoz i Vicente García, alcalde del Mas del Jutge. Any 1943. Fotògraf: anònim. *Arxiu Municipal de Torrent* (Cedida per la família Beguer Esteve. Ref. 798).

Esperit cultivadíssim, havia aconseguit reunir amb el seu propi esforç una selecta biblioteca, més pròpia d'un home d'estudis que d'un artesà pintor d'ofici, a força de treball va arribar a crear-se una reputació envejable en l'exercici de la seua professió, aprofitant el seu temps lliure per a realitzar admirables progressos en l'art de la pintura, deixant bona mostra de les seues obres en el seu museu particular, creat i acrescut amb tot afecte.

Escriptor de mèrit, quasi tota la seua producció, escampada en periòdics i revistes, està escrita en valencià. Encara que no va formar part de cap escola, era afí al grup de la "Renaixença" i va aconseguir diversos premis en els Jocs Florals de València i la seua província. Fins per a la seua correspondència emprava el valencià, que va arribar a escriure amb rara perfecció.

Dibuixos en fresc atribuït a Miguel Mora Muñoz en el Museu Comarcal de l'Horta Sud, segons Amparin Torrent, propietària de la casa.

El cardenal Benlloch li va distingir amb la seua amistat, quedant bona prova de si mateixa en algunes cartes de l'eminent purpurat. Els seus costums contemplatius li van familiaritzar tota la seua vida amb la idea de la mort -per a la qual sempre va estar predisposat-, i tenia el piadós costum de visitar en diumenges i dies festius el cementeri; el mes de novembre aquesta visita la feia diàriament, i fruit de les seues contemplacions va ser aquesta bellíssima composició (...) Aquesta és, traçada a grans trets, la sinopsi biogràfica d'un home a qui hem de tractar segons ell va ser: un il·lustre torrentí. En dedicar al seu record aquest treball podem dir plens d'orgull: "No som nosaltres els qui li honrem! és ell qui ens honra."

D'entre les obres que queden encara a Torrent eixides del seu ingeni estan el banderí de la germandat de Jesús de Natzaret. El 2 d'abril de 1944, Diumenge de Rams, a l'Església de la Ntra. Sra. de l'Assumpció es beneí el banderí del *Nazareno*, juntament amb el del Davallament de la Creu, del fet de la qual van ser padrins Mª Carmen Vidal Benlloch i

Dibuixos en fresc atribuït a Miguel Mora Muñoz en el Museu Comarcal de l'Horta Sud, segons Amparín Torrent, propietària de la casa.

Justo Casabán Fabiá. Banderola que reproduïa, en la seua part central, la imatge de Jesús Nazareno, pintada per Miguel Mora Muñoz, membre fundador de la germandat.⁷⁴

Segons el testimoni d'Amparín Torrent Simó (neta dels propietaris de l'actual casa Museu de l'Horta Sud: Ana Maria Andreu i Felipe Simó, *Boqueta*), les pintures a l'andana de la mateixa casa museu són fetes per ell. Parlem d'una reproducció d'un taullets ceràmic pintada sobre el primer pilar, però dibuixat en fresc en carbonet i un poc de color. La imatge ens mostra a la Mare de Déu dels Desamparats, on es pot llegir "Prega per nosaltres, Any 1977. En altra cara del pilar apareix un dibux que ens mostra un estudi d'una font (possiblement la font de les granotes) i un natzaré vestit en blanc i roig amb una palma a la mà esquerra i que fa referència a la confraria del Nazareno (precisament, de la que ell va ser fundador i va pintar el banderí). En la tercera cara del pilar apareix un esbós a carbonet de dos xiquets asseguts en un caixó i jugant amb un pal davant de la gran finestra enreixada (a mateixa que està enfront). Baix apareix una partitura i un perfi. En

⁷⁴ Royo, José (1996). Història de la Setmana Santa de Torrent. Ajuntament de Torrent.

la quarta cara del pilar apareix una mare de Déu sota el seu pali i la silueta triste d'un senyor. En altra part de l'andana apareix un dibuix infantil "Tres pelos y su perro salen de caza" i un sol que canta la cançó tradicional "Rascayú cuando mueras..." Damunt d'ell un pernil i dos tires de botifarres completen el bodegó.

La falla del carrer Cambrils de 1928 és de la seua autoria reconeguda, amb l'ajuda de la seua dona. És molt probable que fora part implicada en la construcció de la falla de cinc anys abans, la que tractem de 1923. En este any la seua unitat familiar la formaven tres fills:

Persona en cada full	Carrer	Nom	Cognom_1	Cognom_2	Data naixement	Estat	Parentesc
5	Cambrils	Miguel	Mora	Muñoz	31/04/1893	Casat	
		Maria	Lerma	Martínez	31/04/1894	Casat	Esposa
		Miguel	Mora	Lerma	29/04/1919	Solter	Fill
		Maria	Mora	Lerma	05/01/1923	Solter	Fill
		Concepción	Mora	Lerma	30/06/1924	Solter	Fill

Padró dels individus subjectes a l'impost de Cèdules personals en dit terme, corresponent a l'any 1923-24. Font: Elaboració propia a partir de les dades de l'Arxiu de l'ajuntament de Torrent.⁷⁵

La gent del barri que van conviure amb ell recorden sempre el seu bon humor i la seua característica forma de vestir, ja que acostumava a anar sempre amb camisa blanca i damunt la típica brusa negra de l'horta, ja fora per un dia de gala o de treball.

Consuelo Ortí Comes (*La Cortina*) era veïna del carrer del Pi des que va nèixer el 1928 fins que es cassà (ja de major al 1990). Vivia a l'actual número 21 (enfront del que ara és la Casa Museu de l'Horta Sud) i el recorda així:

⁷⁵ *Padró dels individus subjectes a l'impost de Cèdules personals en dit terme, corresponent a l'any 1923-24. Font: Arxiu Municipal.*

Sempre anava en la seua brusa llarga, era molt amic de món pare i no ens deixava passar de les Terretes, perquè era pecat per a les xiques joves.

El tio Micalet “el pintor”, quan venia la guerra s’amagava sense que ningú ho sapiguera en la casa dels iaies d’Amparín Torrent (casa Museu Comarcal Horta Sud), concretament es va fer una caixa de fusta amb dimensions reduïdes on només cabia ell acurrucaet i que va ubicar en el pati, la va cobrir tota plena d’algarrobes. Ell era molt catòlic i els republicans venien a per ell. Alguns vegada quan anava a jugar amb Amparín Torrent ell eixia alguna vegada de l’amagatall i la tia Ana Maria ens feia anar a l’altra punta de la casa per que el tio Micalet s’estirara. Una vegada anaren a buscar-lo amb un gran camió i ficaren marxa enrere contra les grans portes d’eixa casa però no pogueren tirar-les i es va salvar.

Mon pare que era de la guàrdia blanca sí que ho sabia. Es tractava d’un grup d’homes que portaven aliments en secret a homes que estaven amagats a “les porcatères” (unes cases agrícoles al costat del cementiri). Finalment mataren a cinc, els taparen els ulls i en la tapia del cementeri acabaren amb ells. Paco Mora i el meu grup d’amics eixe dia estàvem jugant, ens agradava investigar i veiérem com els afusellaren. Això em va impactar molt i en casa em va caure una bona.

Per últim, recorde que Miquelet Mora Lerma (el seu fill) el portaren a un camp de presos de Santa Ana (León) i en un altre camp en Rússia.

Per la seua banda, Amparín Torrent Simó (1940)⁷⁶, neta dels amos de l’actual Casa museu comarcal vivia al carrer de Pila fins que als 17 anys anà a viure al carrer del Pi a casa de la seua iaia. Ella recorda sobre Miguel Mora Muñoz:

76 Entrevista a Amparín Torrent Simó. 13 de gener de 2023.

Miguel Mora Lerma, *Mik*, (el segon de peu per la dreta) amb amics de la Companyia Antoniana. Any 1948. Fotograf: Márquez. València. (Cedida per la família Fernández Silla. Ref. 1.872). Font: Arxiu Municipal. Ajuntament de Torrent.

Era molt religiós, molt bon home. Era molt enginyós. En guerra el perseguiren i un dels puestos on es va amagar era en ma casa (actual casa Museu Horta Sud). La meua iaia no ho sabia, no ho sabia quasi ningú. Trepava per les teulades, de casa en casa. En la columna esta pintada la Mare Déu i unes botifarres, tot això ho ha pintat ell. S'amagava de tot el món per no inculpar ningú, per a que no anaren en contra de les persones de les cases on s'amagava. També s'amagava en el pallar. Sempre es vestia en la brussa negra.

Passada la guerra van ser moments molts durs de caresties i compositar una societat trencada. Micalet Mora Muñoz va ser nomenat alcalde en el període 1942-43. Uns sis anys després el carrer Cambrils va viure un gran esdeveniment que provocà el seu canvi de nom. Tal com recorda Consuelo Ortí Comes⁷⁷:

⁷⁷ Entrevista a Consuelo Ortí Comes. 12 de gener de 2023.

Recorde perfectament la Santa Misió i Congrés Eucarístic de l'Azcapotzalco de Torrent, Octubre 1949, on es va col·locar altars per Torrent, van vindre les verges de altres pobles i es va fer una gran festa. Al nostre carrer va tocar la imatge de la Verge de l'Olivar (patrona d'Alaquàs) i es va produir el canvi de nom del carrer. Vam treballar molt durant per engalanar el carrer durant estos dies. Els homes feien guàrdia per a que l'altar estiguera vigilat. Vam escollir les millors flors i fulles d'arbres verdes per fer una alfombra des de l'inici del carrer (Farmàcia del rincó) fins a l'estació. També es va fer un gran altar amb un arc floral.

En esta tasca també va estar present Miguel Mora Muñoz en col·laborar a l'hora de fer els altars. Josefina (Finita) Pardo⁷⁸, que vivia al rincó, recorda que ell també feia cada any la creu de Maig i la treia al carrer:

Tot el que tenia de menudet el tenia d'espavilat.

Sempre estava ideant coses. Era pintor amb molt de gust i servia per a tot. El sostre del saló de la meua casa el va decorar pintats com si fora bambú.

Quan arribava la festa de les creus de maig agafava qualsevol material i feia una creu en sa casa i la plantava al carrer.

Teníem molta relació tota la família. Jo aní a la comunió de la seua filla menuda. El seu fill, Pepe, era molt amic del meu germà Paco. Asunción anà a viure a València. Conxeta es ficà a monja Franciscana. Amparito i Maria eren les altres filles.

Finita Pardo recorda els números impars del carrer del Pi: En la primera casa vivia Fina (la llonganissa), al costat les germanes Boscá (*Les Furetes*), que eren dos germanes que eren taquilleres d'*El Liceo*, després *Les Pansidetes*. I la següent casa ja era la de Micalet Mora Muñoz, una casa molt menudeta, però amb un terrat des d'on es veia tot el barri.

Miquel Mora Muñoz va faltar el 6 d'agost de 1958. Un prohom de la ciutat que mereix un homenatge i un estudi en profunditat sobre la seua obra.

78 Entrevista a Josefina (Finita) Pardo Miquel. 17 de gener de 2023.

10. POSSIBLE UBICACIÓ.

El germen de les falles de Torrent el tenim al carrer del Pi, com tradicionalment es coneix al carrer Mare de Déu de l'Olivar o carrer Cambrils a inicis de segle XX. La falla de 1900 ja es va plantar en este carrer com s'arreplega a *El Torrentino* i hem analitzat abans. La falla de 1923 “de lo carrer Cambrils”, continua la tradició fallera de 1900, com hem vist. Però no tenim ubicació exacta, ja que després de consultar l'Arxiu Municipal no apareix cap referència, ni permís en les actes dels Plens Municipals, ni en el llibre de caixa de cabdals per si feien qualsevol mena de pagament. Alguns testimonis orals⁷⁹ situen la ubicació de la falla a l'inici del carrer Cambrils, quasi arribant a la “baixada del convent” (actual carrer Fra Lluís Amigó) quasi a la plaça Major. Altra hipòtesi que pot concordar amb este record es aquella que ubica la plantà del cadafal enfront de la casa de l'artista. Cal recordar que estes falles eren de caràcter veïnal, i per tant tenien gran part d'improvisació, de manera que un veí la construïa a casa i la plantava a la porta, moltes vegades pegades a les façanes o enmig del carrer, sense necessitat d'un encreuament, donades les xicotetes dimensions del cadafal.

Si seguim esta hipòtesis i atribuïm el cadafal a Miquel Mora Muñoz, podem ubicar dit cadafal en esta zona inicial del carrer, ja que segons dades consultades a l'arxiu municipal la família de Miquel Mora va viure entre els números 7 i 11 del carrer Cambrils, considerem a conseqüència d'un reordenament urbanístic dels números del carrer o una errada del funcionari (el fill major Micalet Mora Lerma vivia amb la seua tia Conuelo Mora Muñoz al número 5 del ja carrer actual Mare de Déu de l'Olivar el 1975).

Així doncs, trobem que al padró de cèdules personals de 1929⁸⁰ Miquel Mora Muñoz (37 anys, casat i de professió pintor) i la seua esposa María Lerma Martínez (36 anys, casada i mestressa de casa) vivien al número 11 del carrer Cambrils. Onze anys després, en el

⁷⁹ Tal com recorda Vicente Gozalbo.

⁸⁰ Padró de cèdules personals de l'any 1929. 15/05/1929. Arxiu Municipal de Torrent.

padró d'habitants de 1940⁸¹ La família de Miquel Mora Muñoz viu al número 9 del mateix carrer (imaginem que degut a este reordenament urbanístic). En esta casa vivien: Miquel Mora, ja vidu viu amb els seus fills: Miquel Mora Lerma, Maria Mora Lerma, Concha Mora Lerma, Amparo Mora Lerma, Francisco Mora Lerma, José Mora Lerma, Asunción Mora Lerma. A banda en la mateixa casa vivien la seua mare Francisca Muñoz Fenoll (viuda) i la germana Consuelo Mora Muñoz (soltera). En el registre de l'activitat industrial de 1940, Miquel Mora Muñoz consta com a pintor de "brocha" i paga 68 pessetes el 22 de febrer de 1940, amb domicili al carrer Cambrils, 7. En el padró municipal de 1955 vivia al mateix carrer al número 9 amb els seus fills: Miguel, Amparo i Asunción Mora Lerma (hi ha un error de cens, ja que conta com que viu encara la seua dona Maria Lerma Martínez, quan realment va faltar el 28 d'agost de 1931).

Amb estes dades i seguint la hipòtesi de plantar el cadafal a la porta de casa podem considerar que la falla podria haver-se ubicat a la replaceta del carrer Cambrils, sobre les façanes dels números 13, 15 i 17 actuals, enfront de la filera dels nombres parells 10, 12 i 14 (atenent a la numeració del plànol cartogràfic 1954-57, Rius Manaut)⁸². La replaceta en qüestió tenia una extensió de 50,31 metres quadrats de vorera, però si atenem a la superfície total de l'espai, comptant també la calzada l'espai per per plantar i disfrutar del cadafal ascendia fins als 195,14 metres quadrats.

Esta replaceta, respon a l'ordenació irregular del carrer i de les construccions desiguals de parcel·les i vivendes del carrer al llarg del segle XVIII i XIX. Tenim constància de la seua existència ja en els plànols de 1936 (eixample i urbanitzacions), en el plànol de 1946 (sanejament) es marca de manera acuitada amb un traçat molt més gros. A l'ortofoto de 1949 podem vore des del cel de manera marcada la replaceta enfront de les vivendes dels números 13, 15 i 17, sent el plànol de cartogràfic

81 Padró d'habitants de 1940. Arxiu Municipal de Torrent.

82 Plànol cartogràfic 1954-57, Rius Manaut. Arxiu Municipal de Torrent.

Plànol de 1936 eixample i urbanitzacions. Carrer Cambrils.

1954-57, Rius Manaut el més complet amb les anotacions de vivendes i cotes del terreny (que oscilen en 44,76 metres sobre el nivell del mar des de la plaça Colom, fins el 44,22 m. als primers metres del carrer i els 44,31 en la replaceta. En el següent tram el carrer torna a baixar el seu nivell fins els 43,67).

Cal recordar que el carrer del Pi/Cambrils era un tram de recollecció d'aigües i la gent temia quan venen pluges perquè es formaven gran “barrancaes”. Consuelo Ortí Comes⁸³ recorda com “el carrer del Pi era un barranc. Jo vivia dalt però el meu germà dormia baix i quan venia dia de tronà s'inundava tot, es banyava fins el llit.”

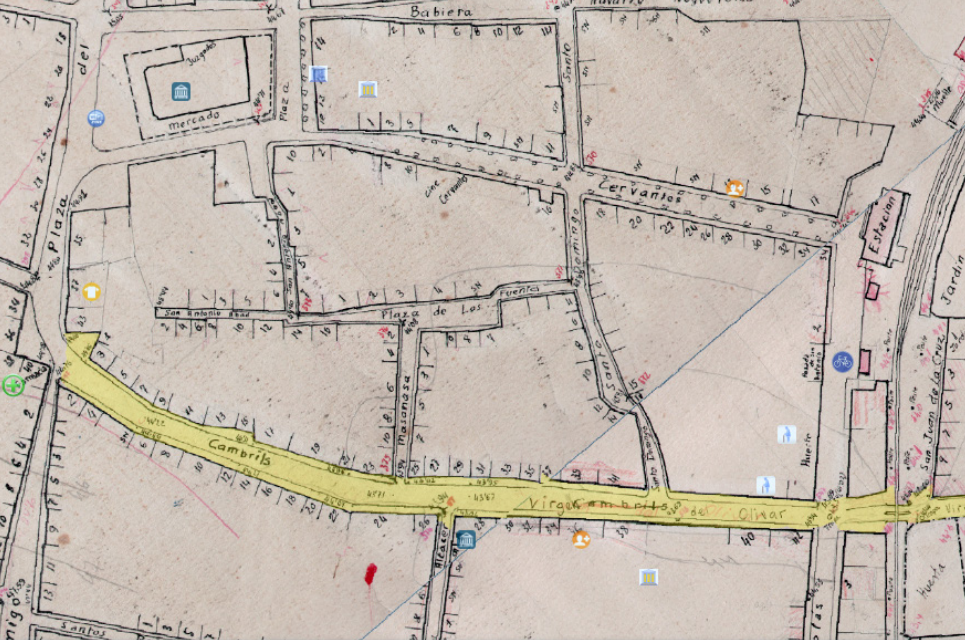
En el Pla General d'Ordenació Urbana de 1959 els tècnics municipals intenten corregir les anomalies del carrer per oferir un replantejament urbà més rectilini, sense replacetes, amb suavització de irregularitats i/o ampliació de voreres. Així podem observar en dit pla com els tècnics marquen la desaparició de la replaceta del

⁸³ Entrevista a Consuelo Ortí Comes. 12 de gener de 2023.

Plànol de 1946, sanejament carrer Cambrils.

carrer Cambrils on es va plantar la falla, ho marquen en bolígraf de color roig i blau diferent al traçat de les vivendes. En esta modificació també marquen la desaparició de la replaceta del racó de l'inici del carrer Virgen de l'Olivar nº1 i la del racó d'enfront a la plaça Colom (on tradicionalment estava ubicat el comerç del “El rincón”. En el Pla General d'Ordenació Urbana de 1964 curiosament torna a aparèixer la replaceta, serà la última vegada que consta en un document cartogràfic, perquè la construcció d'habitatges de quatre altures en els antics nombres que ocupaven la replaceta van provocar la modificació i desaparició de la replaceta. Així la finca del carrer Mare de Déu de l'Olivar, nº 13 es va construir en 1964, la del costat (nº 11, es va edificar en 1965) i la següent, nº 9, es va acabar el 1967. Com podem veure en estes modificacions la replaceta es va suavitzar, de manera que la vorera es va fer més ampla per acabar en el pic i una de les façanes va retrocedir per igualar la linealitat de la vorera.

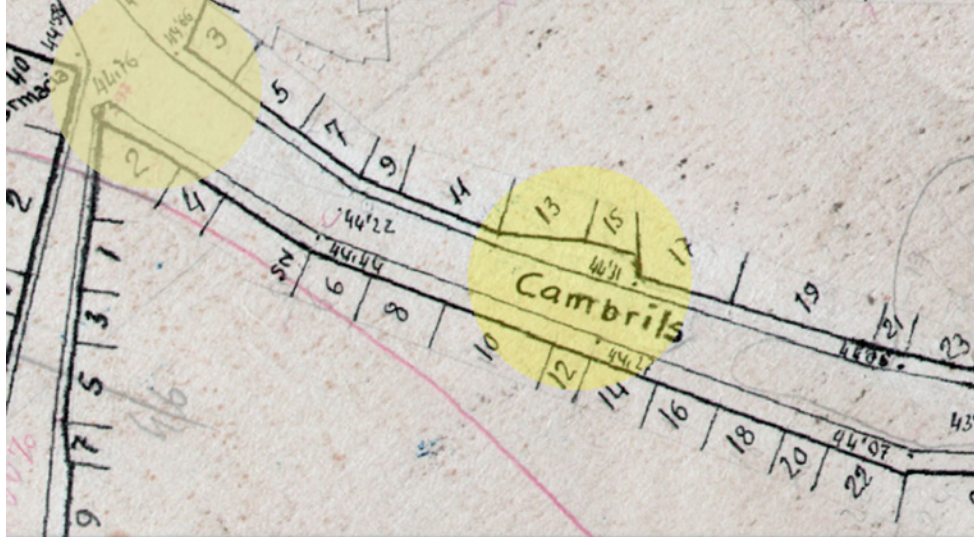

Plànol 1954-57 de Rius Manaut. Carrer Cambrils.

Per la seua banda, Consuelín Ortí Comes (la Cortina) al ensenyar-li l'esbós de la falla recorda també vore alguna construcció pareguda anys després amb un rellotge de cos central al costat de la font del tio Vicent (font ubicada a una paret, entre els quatre cantons del carrer del Ganao -Sants Patrons- i Alcasser). Concha la tia la Pubila era l'encarregada d'organitzar la font. No sabem si seria una altra falla o una errada de la memòria, però tenim evidències que les falles veïnals anaven escampant de manera improvisada quan s'acostava Sant Josep. Així ho reforda Finita Pardo⁸⁴:

En la part trasera de la torre es va plantar una falleta als primers anys dels 40. Va ser abans de fundar-se la comissió fallera de la Plaça amb Amparín Miquel com a primera fallera major. Jo era menuda, però la recorde: la falla era una cosa molt xicoteta. Entre reixes havia sentat un home que estava cagant. A mi em va cridar l'atenció, però no em feia gràcia.

⁸⁴ Entrevista a Josefina (Finita) Pardo Miquel. 17 de gener de 2023.

Plànol 1954-57 de Rius Manaut. Replaceta i possibles ubicacions de la falla.

Després em portaren a València a vore falles i no hi havia comparació. Media un metro i poc. Seria obra d'algun veí que tindria afició i la va construir. No recorde si va estar uno o diversos dies. No hi havia un dur per a grans festes, et parle en època de plena postguerra.

La falla es va plantar just a la part trasera de la torre. Era el veïnat entre el carrer Baviera i Cervantes -on ara està el mercat- hi havia una filera de cases: al cantó amb carrer Baviera vivia *El blanquillo* i dalt estava el cole de Josefina la mestra, al costat vivien Les peres, després la casa de la Camila (venien gallines en el mercat) i al girar, la primera de Cervantes era la casa de *Alejet* el pintor. No crec que feren ells la falla, perquè no eren molts artistes, però no et sé dir qui o quins serien estos valents fallers.

Com veiem la tradició del foc ritual a Torrent ha estat bé palesa al llarg de la història amb moments intermitents, fins la configuració de la primera comissió de la falla de la Plaça el 1942. Més de 120 anys d'història contemplen este patrimoni festiu. El 2028 celebrarem l'aniversari del primer llibret conservat i la falla construïda per Miquel Mora Muñoz en el mateix carrer, però eixa és una altra història de foc.

*** CAMBRILS 1923, ***

ELS NOM DEL CARRER

Salvador Ciscar Juan

Per a conèixer la història del carrer on es va plantar la primera falla a Torrent, hem de recórrer a l'estudi realitzat per José Ramón Sánchis Alfonso i José Royo Martínez, Toponímia i urbanisme de Torrent en la segona meitat del segle XVI (ANALS 1982); en aquest trobem els carrers i places que constituïen Torrent en la segona meitat del s. XVI, per un dels noms amb les quals se les denominava, i indicant les diverses formes amb les quals a més eren nomenades, així com cadascuna de les variants de cada topònim. Per a l'elaboració d'aquell estudi es van utilitzar com a font d'informació dos capbreus existents en l'Arxiu Històric Municipal de Torrent, el primer del Comanador Valls, dut a terme de 1567 a 1571, i el segon de Comanador Martín de Ferrera, realitzat de 1592 a 1599. La majoria de les denominacions que apareixen en el segle XVI per a identificar els carrers i places corresponien als noms de persones que posseïen la seua casa en aqueix carrer o plaça. L'actual carrer de la Verge de l'Olivar, apareix en els capbreus amb diversos noms.

Carrer Virgen Olivar. Font Torrent Antic.

En 1568 existia una casa, i al costat d'aquesta un hort barrat, pertanyent a casa Angèlica Gentil i de Granada. Aquesta casa i hort abans havia pertangut a Polo Gentil, per la qual cosa apareix el carrer amb el nom d'aquest "in vico dicte de Polo Gentil". Posteriorment, aquesta casa l'heretarà Gaspar Granada de València, 1.598, per la qual cosa també és coneguda per 'in vico dicte de Granada' (1.569) i "en el carrer dit de Granada" (1.592). Com aquesta casa i hort sabem que confrontava amb el camí de Silla, també apareix com "itinere de Carro Silla" (1598). Altres denominacions pels propietaris de casa al carrer van ser: carrer de Mossen Antoni Lasser, qui era un prevere de Torrent, carrer de Joan Lopes, i Carrers dels Solans, ja que posseïen ací les seues cases: Frances Sola i Joan Sola. També apareix en la descripció de la propietat de Joan Sola un pati i al costat d'aquest un portal, que correspondria un dels existents per a entrar en la població: "quandam domum cum pati recadens desdel cant de la cunya usque ad portale quod manet erga parietem vici Hieronimi de la Lansa".

La denominació popular de Carrer del Pi és bastant antiga, ja que correspon a un pi que existia en la propietat de Gaspar de Granada, i va començar a conèixer-se el carrer com “carrer del Pi de Granada”, el transcórrer dels segles va fer que el carrer quedar coneguda solament com carrer del Pi, i no va ser fins a 1907 quan es va produir el canvi de denominació. El 25 de novembre de 1907, set membres de la família Baviera van morir en accident ferroviari provocat per l'enfonsament del pont de Riudecanyes, a tres quilòmetres de Cambrils, on es va precipitar el tren exprés de Barcelona. L'Ajuntament, reunit en sessió extraordinària, i per unanimitat, va prendre els següents acords: *Testimoniar la seua immensa gratitud al poble, ajuntament, alcalde i jutge municipal de Cambrils, pel seu humanitari comportament davant la catàstrofe del pont de Riudecañas, que ha omplit de dol a Torrent. Declarar fills adoptius d'aquesta vila a l'alcalde i jutge municipal de Cambrils. Donar el nom: de Babiera al carrer del Col·legi on vivien les víctimes; de Cambrils a la del Pi, que és la més ampla de Torrent i de Monroig al carrer Prolongació de l'Ermida també com a agraïment a aquest poble, que com el de Cambrils van demostrar els seus sentiments humanitaris arran de la catàstrofe.*

D'aquesta manera el carrer del Pi va passar a denominar-se Cambrils, si bé no es va arribar a inaugurar la de Monroig.

Van passar quatre dècades i l'octubre de 1949, l'arxiprestat de Torrent va celebrar una Santa Missió i un Congrés Eucarístic que va convocar a la feligresia de 16 pobles de l'Horta Sud: Alaquàs, Albal, Alcàsser, Aldaia, Alfafar, Benetússer, Beniparrell, Catarroja, Xirivella, Massanassa, Paiporta, Picanya, Picassent, Sedaví, Silla i Torrent. Un dels actes principals ho va constituir la visita a la població de les 16 imatges d'advocacions marianes més venerades a la comarca, que van ser acompanyades pels veïns i visitants en processó a diversos carrers i places de la població, on van ser instal·lades en altars construïts expressament per a la trobada. Entre les imatges figurava la Mare de Déu de l'Olivar d'Alaquàs, que es va instal·lar al carrer Cambrils. Acabada la Santa Missió i el Congrés el carrer va passar a denominar-se

Carrer Virgen Olivar- años 70-80. Font Torrent Antic.

carrer Verge de l'Olivar, encara que popularment sempre ha continuat denominant-se pels veïns com carrer del Pi.

El gener de 2019 l'Ajuntament de Torrent va realitzar un acte festiu plantant un pi a l'altura del número 24 del carrer, amb la presència de l'alcalde Jesús Ros i el cronista oficial José Royo que va explicar una part de la història del carrer i la seua evolució, si bé la denominació actual del carrer continua sent la de Verge de l'Olivar.

*** LA PIROTÈCNIA ***

EN EL TORRENT DE 1923

Salvador Ciscar Juan

Les primeres famílies de pirotècnics en Torrent les tenim a cavall dels segles XIX i XX, i tres són les famílies que posseeixen tallers pirotècnics en la població: Parra, Jericó i Miquel. Es tracta de tres famílies que junt amb les què existien en l'època, es constitueixen en els pioners de la pirotècnia valenciana, ja que són hereus dels coneixements orals que s'havien transmés de generació en generació pels primers traquers i són al mateix temps, els inventors de les noves creacions pirotècniques. La dècada dels anys vint del segle passat constitueix un dels períodes principals de la nostra història pirotècnica, perquè estan en actiu totes les famílies de Torrent que es dedicaven a esta labor. Els "trams de torns" i morters van ser les modalitats pirotècniques desenrotllades per les tres famílies de traquers de Torrent, i en concret, les famílies Jericó i Parra van ser les que van començar a iniciar-se en la disparà de castells de focs artificials.

Les primeres notícies documentades ens porten a l'any 1901, amb motiu de les festivitats del Corpus, i els dies 5 i 6 de juny es van disparar a Torrent dos grans castells de focs artificials, i el dijous dia 6, al finalitzar la missa, 5.000 morters¹. L'ús de castells de focs artificials es duia a terme per a celebracions de festes majors, en honor a Sant Lluís Bertran, la Mare de Déu de l'Assumpció, Sant Roc², etc., en canvi, a diferència de l'actualitat, la utilització de traques a la nit era molt habitual per a qualsevol mena de celebració³. El 17 d'agost de 1904, el programa de les festes patronals de Torrent ens informa: "A las doce se dará fin a las fiestas con un grandioso castillo de fuegos artificiales,

1 La voz de Valencia" 5 de juny de 1901. n° 49. Torrent en la premsa valenciana (1901-1917)
Josep Royo Martínez.

2 "La voz de Valencia" 15 d'agost de 1901. n° 120. Torrent en la premsa valenciana (1901-1917)
Josep Royo Martínez.

3 Inauguració de la Societat Nou Centre Artístic Musical de Torrent. A les dotze de la nit
disparà de gran traca "La voz de Valencia" n° 115.

a cargo del pirotécnico de esta población, Pascual Parra”. Tot i les limitacions creatives que presentava la traca, els pirotècnics de Torrent van començar a desenrotllar a finals del segle XIX, varietats de traques de gran metratge, de luxe i les traques de llums. A València capital, se celebren concursos de traques i allí estan presents els traquers torrentins, aconseguint importants premis.

A Torrent, la disparà de les traques de luxe i de llarg metratge, conegudes com a corretraques, es duia a terme sempre amb motiu de les principals festes de la població. En el “Crònica” de data 11 d’agost de 1899, s’anuncia en la tercera columna de la primera pàgina dins del programa de festes, la disparà d’una gran traca per al dissabte dia 12, traca que, per cert, va haver de ser suspesa a causa del ruixat que va caure la vesprada d’eixe dia, disparant-se la nit del diumenge⁴:

“A las doce en punto se disparará una gran traca confeccionada por el afamado pirotécnico Julián Jericó, que dará la vuelta a la Plaza Mayor, partiendo desde el Arrabal a la calle del Convento.”

A l’agost de 1904, dins del “Programa de festejos que en honor de la Titular i Sants Patrons celebren el molt Il·lustre Ajuntament, Associació de Mares Catòliques i colònia estiuenca en la vila de Torrent”⁵, trobem en el dia 13, a les dotze del migdia, disparà d’una traca de 200 metres, i el dia 14, a les dotze de la nit, traca de llums, de 500 metres, confeccionada pel pirotècnic d’esta vila Julián Jericó. En 1905, també amb motiu de les festes patronals, es va tornar a repetir el mateix programa pirotècnic, però afegint el dia 15 d’agost, la disparà d’una traca de 1000 metres. La celebració de la festa de la Immaculada anava acompanyada de la disparà de traques de llums, que es col·locaven el dia 8 al pas de la processó per la plaça Major i la plaça de l’Església.⁶

4 Diari “Crònica”, 16 d’agost de 1899, n° 11. Pàg 1.

5 “La voz de Valencia” 7 d’agost de 1904. Torrent en la premsa valenciana (1901-1917). Josep Royo Martinez.

6 La voz de Valencia” 11 de desembre de 1905. Torrent en la premsa Valenciana (1901-1917). Josep Royo Martinez.

Postals d'època. Font: Arxiu S.C.J.

En 1906 se celebrà el primer concurs de traques de la població:

“Martes, 14 de agosto de 1906. Día 14. A las nueve de la noche, será trasladada la imagen de San Luís Bertrán, desde su ermita a la parroquia, por las calles Ermita, San Cristóbal, plaza Mayor e Iglesia, cuyo acto amenizarán las bandas de música, a cuya terminación darán selectos conciertos en el pabellón, finalizado a las doce de la noche con el disparo de una gran traca en concurso de competencia de los pirotécnicos de la población”.

Les cinc traques de concurs es van celebrar des del dia 14 al 18 d'agost, el dia 19 va haver-hi castell de focs artificials, acabant amb una gran traca, i el dia 20, a les 9 de la nit, disparà de la gran traca final, de llums. El dia 11 de maig, dia principal de la festa de la Mare de Déu dels Desemparats, es va traslladar la imatge que posseïx la confraria des de l'església de Sant Lluís Bertran, a la parròquia de Ntra. Sra. de

l'Assumpció, i l'endemà es va procedir a la seua devolució en solemne processó:

“terminando el día con uno de los mejores castillos de fuegos artificiales que se han visto en esta villa, a cargo del pirotécnico Pascual Parra, así como la mejor traca que se ha conocido aquí fue la que se disparó al paso de la procesión por la plaza mayor, debida al inteligente pirotécnico Julián Jericó”⁷

El diumenge 13 de setembre de 1908, a les 5 del matí, se celebrà la primera “gran despertà”, que es té coneixement documental a Torrent, acompanyada de diana pels dolçainers i la banda. Va ser organitzada per la colònia estiuenca valenciana dins del programa de festes a la patrona, també va haver-hi un magnífic castell i una grandiosa traca. El juny de 1910 amb motiu de les festes amb què les confraries i clavaris del patriarca Sant Josep van obsequiar el seu patró, es disparà una traca que va recórrer tots els carrers pels quals passaria la processó, i durant la mateixa i en acabar esta, es van disparar “bombes” i traca.

En 1911, també amb motiu de les festes de maig en honor a la Mare de Déu dels Desemparats, es repetixen les disparades de traques de colors, morterets i els traquers de Torrent aporten dos elements nous, les carcasses a l'estil italià i les llums de bengala. Ens trobem en la recta final de la segona etapa de la història de la pirotècnia i veiem com ja es comencen a copiar tècniques de l'estranger, que amb el temps faran desaparèixer l'original traca valenciana. Les carcasses a l'estil italià procedien del sud d'Itàlia; estes són de forma cilíndrica, a diferència de les valencianes que són esfèriques. Les italianes posseïxen un sistema de repetició i canvis, en l'ascens i també amb possibilitat en el descens. A València, es van començar a copiar denominant-les, carcasses “ximeneres” o “de pisos”, encara que exteriorment eren idèntiques; el sistema d'encesa era diferent, perquè s'agarraven al mateix temps

⁷ “La voz de Valencia” 21 de maig de 1907. Torrent en la premsa Valenciana (1901-1917) Josep Royo Martinez.

tots els elements del paquet que formava la carcassa, mentre que en la versió original italiana, l'encesa era per fases, i per això permetia els efectes d'explosió en ascens i descens, requerint per part del pirotècnic un minuciós control en l'encesa programada de cada tram perquè no arribaren al sòl sense fer explotar.

Durant la Fira de Juliol de València de 1911, se celebrà el segon concurs de traques, amb el resultat següent:

“El jurado nombrado para el segundo concurso de tracas celebrado en la Alameda, se reunió ayer mañana, dictando el siguiente fallo: “1º Premio de 200 pesetas, al Sr. Jericó, de Torrente.”⁸

Els concursos de traca i focs artificials de la Fira de Juliol eren un dels esdeveniments més populars de la seua programació. En 1901, en els deu dies que durà la fira es van cremar un total de 20.000 metres de traca. Any rere any, guanyaven en qualitat, vistositat i noves incorporacions que feien que el públic acudira cada vegada en major quantitat per a deixar-se sorprendre per les novetats que es presentaven. Els castells de focs artificials es disparaven en la fira a mitjanit, detenint-se en eixe moment el Real i les atraccions firals. Era una oportunitat que tenien els pirotècnics per a lluir-se amb les seues noves combinacions i creacions, i així poder atraure futurs contractes; curiosament les traques també eren disparades a mitjanit. Tant les famílies Jericó com Miquel van obtenir premis en estes celebracions de la fira.

El maig de 1912 es disparà un engraellat i una traca de 2000 metres en les festes honor a la Mare de Déu dels Desemparats, a més de castells de focs artificials i traques. La crònica de cada dia “La Veu de València” del dia 16 de maig informà d'aquelles celebracions:

⁸ Revista setmanal. Joventut Il·lustrada. nº 21. 21 d'abril de 1906.

“Los fuegos artificiales nunca se han visto más en Torrente, pues baste decir que era clavario de la Santísima Virgen en el presente año el pirotécnico Julián Jericó, premiado en ambas Exposiciones Regional y Nacional, y muy entusiasta de la Mare dels Desamparats”.

En les festes en honor a la Mare de Déu de l'any següent, es van disparar 5.000 morterets i una luxosa traca que va recórrer la carrera de la processó, despedint cintes de seda de diversos colors amb estampes de la Mare de Déu dels Desemparats⁹. També va haver-hi focs aeris italians i traques de llums.

En 1913, se celebren les festes dedicades a la Mare de Déu de la Rosa, i es disparà una traca de llums de 2.000 metres, 300 morterets a l'alba del dia 1 de maig i com a novetat, carcasses japoneses en acabar la processó. En les festes de maig de 1914, es van disparar morterets cada dia, i el dia 14, es van arribar a disparar 2000 durant la celebració de la missa solemne on l'orquestra del Patronat. El mateix dia, a les dotze, va haver-hi un concert de dolçainers i es disparà una traca que va recórrer la carrera de la processó i les cases dels clavaris. A les set de la vesprada tenim notícia d'una artística traca disparada per Gaspar Jericó, segona generació de la família, i a les 11 de la nit, un magnífic castell de focs artificials confeccionat pel seu germà Vicente Jericó.

Una etapa de la pirotècnia valenciana s'establix de 1914 a l'actualitat, començant amb un període d'evolució que es caracteritza pel progressiu abandó de les tècniques autòctones d'elaboració i la substitució de processos de fabricació i composicions copiats de l'estranger. L'originària “traca valenciana” va desaparèixer a poc a poc i els pirotècnics s'especialitzen cada vegada més amb noves tècniques per a un públic cada vegada més exigent.

⁹ “La voz de Valencia” Dissabte 11 de maig de 1912. n° 3866. Torrent en la premsa valenciana (1901-1917) Josep Royo Martínez.

Postals d'època. Font: Arxiu S.C.J.

Els pirotècnics torrentins.

Com hem mencionat anteriorment les famílies Jericó, Parra i Miquel, són les tres sagues de pirotècnics que van existir en Torrent. A més d'estes, hi ha constància d'un altre pirotècnic anomenat Manuel Navarro de principis de segle, encara que pràcticament no es coneix cap dada d'este pirotècnic, llevat que realitzà treballs per a l'Ajuntament amb motiu d'algunes festes.

Família Jericó.

El cognom Jericó pertany al grup de famílies assentades en Torrent a partir de finals del segle XVIII. En la segona meitat del segle XIX, Julián Jericó començà la seua activitat com a traquer en la vila de Torrent. A pesar de ser un dels primers tallers que van existir, encara podem trobar perfectament les seues restes. El taller estava situat en una de les coves del barranc de Torrent, exactament a l'entrada de la població per la carretera que unix Alaquàs amb Torrent. Julián Jericó va ser un dels principals pirotècnics del seu temps i era requerit per a

qualsevol acte festiu de les poblacions pròximes. En la seua època no existien les mascletades com les coneixem actualment, és l'època dels mestres de traca, i sabem que Julián arribà a ser un verdader mestre en l'elaboració de traques de gran longitud. A penes existixen dades sobre l'iniciador d'esta família, tan sols coneixem les seues intervencions en l'Exposició Regional de 1909 i la Nacional de 1910, sent premiats en ambdós.

El segon membre de la saga va ser Vicente Jericó Labarta, nascut en 1859. Va començar a treballar de molt jove amb son pare, arribant a aconseguir gran fama i èxits a principis del segle XX. Vicente Jericó es dedicà tant a la fabricació de traques, trons i masclets, com a la decarcasses valencianes. Es casà amb Teresa Velert Hernández, van establir el seu domicili en el carrer Sant Blai núm. 40¹⁰, i van tindre 8 fills, Vicente, Gaspar, Alfredo, Teresa, Cecilia, Francisca, Ramón i Francisco. Els tres fills majors van constituir la tercera generació dels Jericó, i van començar a treballar com a pirotècnics simultàniament, junt amb son pare. En 1903, ja figuraven inscrits en el padró municipal com a pirotècnics a primerenques edats: Vicente, amb vint-i-un anys, Gaspar, amb 19 i Alfredo, amb 16. Gaspar Jericó Velert va contraure matrimoni amb Asunción Climent, i van tindre 4 fills: Alfredo, Asunción, José i Carmen, estos havien d'haver constituït la quarta generació de pirotècnics si no s'haguera produït l'explosió del taller. Asunción Climent treballava també en el taller en l'elaboració de trons de bac¹¹, sent la pirotècnia de Jericó, l'única de les existents en la població que els fabricaven.

L'activitat de la família Jericó es va mantenir fins a l'explosió de la pirotècnia, creient que este fet, junt amb el parèntesi que va suposar la guerra civil de 1936 a 1939, va fer que l'activitat no es reprenguera i desapareguera totalment la saga de pirotècnics Jericó.

10 Padrón Municipal 1912 Sig. L3087. Full 172. A.M.T

11 Testimoni oral de la senyora Concepción Roca Albiol, nora de la senyora Asunción Climent.

Família Parra

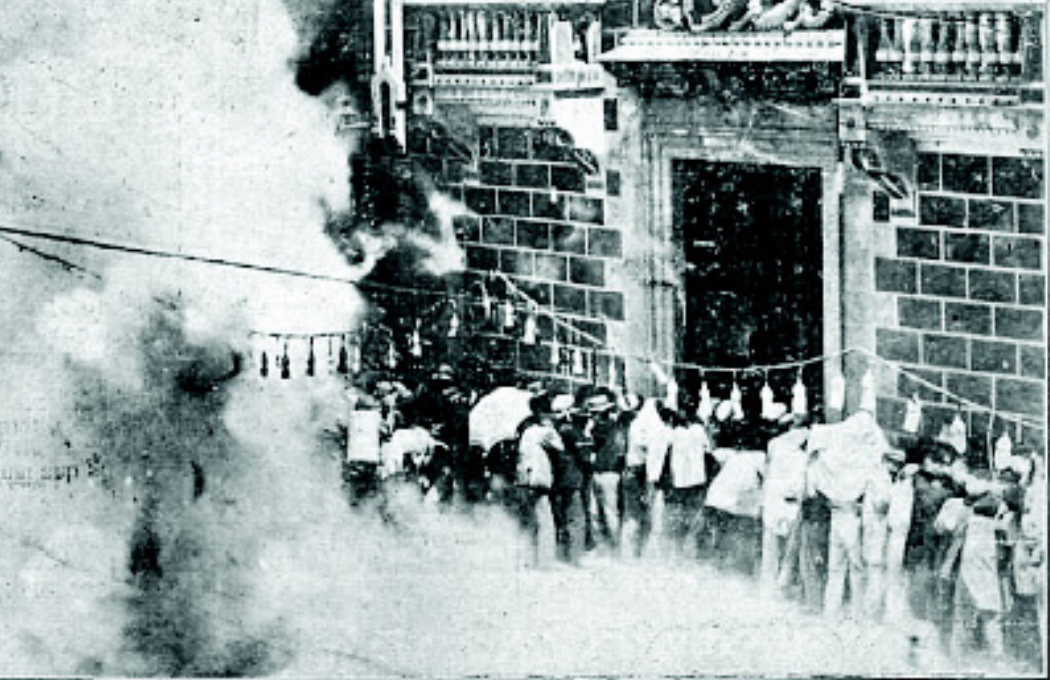
L'inici de la família de traquers Parra el situem a mitjan segle XIX. Els germans Tomàs i Pasqual Parra Mora són els primers de què es tenen notícies, sent molt probable que existisca una generació anterior. Tomàs va nèixer en 1833, es casà en 1878 amb Consuelo Parra Ferris i va tindre només una filla. Res es coneix sobre la seua activitat pirotècnica llevat que amb este epígraf tenia registrada la seua professió i que residia en el carrer Sant Blai, núm. 3. El seu germà Pasqual va nèixer en 1850 i d'ell sí que hi ha algunes notícies. La primera documentació que anomena Pasqual Parra la trobem en el número especial del periòdic "Crònica" de l'11 d'agost de 1899, anunciant un castell de focs artificials dins del programa de festes patronals, que a més ens informa de la seua participació en la fira de juliol de València:

"Castillo de fuegos artificiales, confeccionado por el laureado pirotécnico, hijo de Torrente, D. Pascual Parra, que tanta gloria ha adquirido en tan difícil arte y tan bien sentada ha dejado su reputación tantas veces como ha ido a la Feria de Valencia."

Durant alguns anys, Pasqual participà en la Fira de Juliol, tal com apareix en els seus programes de principis de segle:

"Programa Oficial, domingo 24 de julio de 1904: (...) A las nueve de la noche, bailes populares. A las doce, gran castillo en la Alameda por el pirotécnico de Torrente Pascual Parra".

Pasqual vivia al carrer Vora Séquia, actual Gómez Ferrer, i va tindre set fills: Pasqual, Ricardo, Carmen, Albina, Adelina, Dolores i Emilio. D'estos, Ricardo continuà amb l'ofici de son pare, domiciliant-se en la plaça Mestre Giner i posteriorment, en la plaça de Sant Roc, on molts torrentins actuals encara el recorden amb el seu malnom de "Cañizares". Rafael Royo Martínez, veí i membre de la falla de la plaça Sant Roc, recorda com al eixir de classe, anava a les portes del

Postals d'època. Font: Arxiu S.C.J.

domicili de Ricardo Parra i ajudava a la seua dona en l'elaboració dels embolcalls per a coets.

Durant el període que durà la guerra civil, 1936-1939, com és lògic, es paralitzà la indústria pirotècnica i una vegada finalitzada, Ricardo Parra restablí la seua activitat com a pirotècnic com podem comprovar en la notícia publicada en l' "Eco Antoniano" núm. 1 de data juny de 1939: "Solemnes fiestas que la Pía-Unión de San Antonio de Padua celebra en honor a su Santo Patrón en los días 12,13,14,15,16,17 y 18 del corriente mes de junio de 1939. Año de la victoria. (...) Día 18. A las doce, disparo de un gran castillo de fuegos artificiales en el Parque del Conde de Vallesa y de Mandor por el afamado pirotécnico don Ricardo Parra (a) "Cañizares". El taller de la familia Parra estava situat en el barranc, a mitjan camí dels tallers de la família Miquel i Jericó. En l'actualitat ja no hi ha cap rastre de les dos casetes que formaven la pirotècnica Parra, excepte dos garrofers que inclús hi ha al costat d'on es trobaven les casetes. El taller de Ricardo Parra s'incendià

en diverses ocasions, sense arribar a produir-se grans explosions, perquè en cap d'estes havia emmagatzemat gran quantitat de material. A més, es van produir en hores que estava el taller tancat i pel que mai van registrar danys personals, tal vegada siga este el motiu pel mal geni que, segons diversos testimonis orals, tenia “Cañizares”, perquè si alguns xiquets s'acostaven massa prop al taller, Ricardo eixia amb una vara per a espantar-los. En la dècada dels 60, “Cañizares” va cessar la seua activitat, i amb ella, va desaparèixer la tradició pirotècnica de la família Parra.

Família Miquel, “Cafís”.

Francisco Miquel Silla, va ser l'iniciador d'esta família de pirotècnics, conegut per tots pel malnom de “Cafís”¹². Sens dubte és la família de pirotècnics més notable que ha existit a Torrent i també és de la que es disposa més informació, perquè la seua activitat desgraciadament, va cessar a principis dels anys 60.

El malnom de Cafís prové de l'àrab Kafiz. Cafís a València és una mesura de capacitat utilitzada per a àrids, cereals i calç, equivalent a vint-i-quatre barcelles. És molt probable que esta ferramenta fora utilitzada per a mesurar la pólvora en l'elaboració de les traques i este fóra el motiu pel qual, se li aplicà el malnom a la família Miquel. Francisco Miquel Silla va nèixer en 1860, vivia en el carrer Sant Blai núm. 34, en el mateix carrer que la família de pirotècnics Jericó. A diferència de les famílies Parra i Jericó, de Francisco Miquel no es té coneixement de la seua participació en certàmens pirotècnics, ni tampoc apareix cap notícia seua en publicacions de l'època, no obstant això, coneixem la seua gran activitat professional tant per transmissió oral com pels rebuts existents en l'Arxiu Municipal de Torrent per treballs efectuats per a l'Ajuntament amb motiu de diverses celebracions festives com, les

¹² Els Malnoms de Torrent. M. Soledat Herreros Moreno. Ajuntament de Torrent 2000.

festes de Sant Gregori¹³, Sant Abdó¹⁴, etc. L'especialitat que desenrotllà Francisco Miquel, va ser l'elaboració de grans traques que arribaven a mesurar diversos centenars de metres. Les notícies de l'època ens informen de com eren estes traques:

“Una traca de tres mil metros, como las usuales en las fiestas de Valencia, suele invertir de treinta y siete á treinta y ocho kilos de pólvora; de cada kilo salen de sesenta á ochenta tiros; por cada metro una docena; de manera que una traca de tres mil metros es un verdadero infierno de ¡treinta y seis mil tiros! Capaces de volver loco á cualquiera..., que no sea valenciano. ROBERTO DE PALACIO”.¹⁵

Francisco Miquel Vilanova “Cafís” va ser el segon membre de la família que va prosseguir l'activitat pirotècnica; va nèixer en 1878 i treballà de traquer durant tota la seua vida. Es casà amb Francisca Conejeros Enguïdanos, i van tindre 4 fills, Elena, Úrsula, Josefa i Francisco. Molts torrentins inclús el recorden sempre amb el bastó que utilitzava per a assentar-se recolzant-se en ell. Va ser el primer traquer que disparà una traca per l'aire subjectada a una corda, quan sempre en Torrent, les traques es col·locaven en terra i se subjectaven els trams amb uns ferros clavats en el sòl. El primer taller el va instal·lar en les coves d'Òstia¹⁶ del barranc de Torrent, i posteriorment, es van construir a un centenar de metres de les coves, a la partida de l'Alter, les sis casetes que formarien el taller definitiu. Este recinte es trobava tancat per un cercol de fils d'aram.

La pirotècnia de “Cafís” abastia de coets i traques pràcticament a quasi totes les poblacions de la província, els viatges en carro carregats fins dalt de material era una constant que es repetia en la temporada de festes estivals dels pobles de València, tant en la costa com en l'interior.

13 Fondos Municipals. 1906. 1 de juny. orde 151/19/3. Satisfet a Francisco Miquel per traques en la festa de Sant Gregori.30 pts.

14 Fondos Municipals. 1906. 1 d'agost. orde 238/ 26/3. A Francisco Miquel per traques en la festa de Sant Abdó.40 pts.

15 Revista al voltant del món. nº 187. 2 de gener de 1903.

16 Testimoni Oral de Fernando Pérez Castellón, tal com li ho contà Francisco Miquel Vilanova.

Pirotècnia Cafís. Font: Arxiu S.C.J.

Francisco Miquel Conejeros va ser la tercera generació de pirotècnics de la família “Cafís” i ell portà el nom de Torrent al més alt del panorama pirotècnic nacional. Durant la dècada dels 50, la pirotècnia “Cafís” arribà a ser de les més importants del país, fabricant les immillorables traques i carcasses. La producció del taller era tant per a consum propi en els espectacles que realitzava com per a altres pirotècnics, que constantment li encarregaven traques de luxe i castells de focs artificials. Cafís, Caballer i Bronchú formaven les tres millors pirotècnies i més famoses de València. Francisco Miquel va ser el primer pirotècnic torrentí que disparà a la plaça de l'Ajuntament de València durant la setmana fallera. Des de 1952 va acudir durant set anys a esta cita, que suposà la satisfacció més gran que pot tindre un pirotècnic. L'últim any, en 1958, disparà la mascletà del dia 19. A inicis de la dècada dels seixanta la pirotècnia de Francisco Miquel era una empresa familiar fortament consolidada i dins de la seua activitat, era una de les més importants i de major projecció de València. El fatídic matí del 16 d'agost de 1960, amb l'explosió del taller, marcà la fi de la pirotècnia “Cafís” i pràcticament, el de la història de la pirotècnia torrentina. Francisco Miquel Conejeros continuà la seua professió, però sense tornar a tindre taller propi.

*** L'ARQUITECTURA ***

DEL CARRER CAMBRILS

AL VOLTANT DELS ANYS VINT

DEL SEGLE XX

Per Tomàs Roselló

L'antic carrer Cambrils,¹ actual carrer Mare de Déu de l'Olivar, és una via urbana conformada en el límit del recinte medieval del centre històric de Torrent. Aquest carrer que ja constava en part al segle XVI², va veure transformada la seua imatge urbana amb el pas de temps i especialment a partir de principis del 1900. D'aquesta manera l'arquitectura tradicional valenciana va donar pas a nous edificis segons l'estil del moment. Aquestes aportacions, en el cas de les cases de les

1 Amb aquesta denominació, l'Ajuntament de Torrent va reanomenar l'antic carrer del Pi, poc després d'un tràgic accident ferroviari ocorregut el 25 de novembre del 1907 a Riudecanyes, localitat pròxima a Cambrils (Baix Camp), per a honrar la memòria de la benestant família torrentina dels Baviera, ja que una bona part dels seus membres van faltar en aquell succés. Entre aquests es trobava Tomás Baviera Baviera (1852-1907), que va ser alcalde de la localitat entre 1904 i 1905, president del Circulo Católico de San José Obrero i fundador de la Caja Rural i Sindicato Agrícola, entitat precursora de la desapareguda "Caixa Torrent".

2 SANCHIS ALFONSO, José Ramón; ROYO MARTÍNEZ, José. "Toponimia y urbanismo de Torrent en la segunda mitad del siglo XVI". En. JUAN REDAL, Enric (dir.). *Annals* 1982. Catarroja: Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta-Sud, 1983.

Costat parell del carrer Mare de Déu de l'Olivar als anys setanta del segle XX amb Ca l'Estudiant de Boqueta al fons. Fotografia "Torrent antiguo y su historia gráfica".

primeres dècades de la darrera centúria, es van integrar més o menys en la fisonomia del carrer per la seua reduïda volumetria i estil. Per contra, a partir del 1960 es va iniciar el camí cap a la pèrdua d'una part important de les seues construccions vernaculars principalment amb l'edificació de nous blocs d'habitatges.

Respecte de les construccions més destacades que podíem trobar a aquest carrer al voltant dels anys vint del segle XX, en primer lloc tenim les d'arquitectura tradicional, de caràcter funcional. Aquestes eren conseqüència de successives reformes, en alguns casos des d'època medieval, i es caracteritzaven per estar edificades exteriorment amb sistemes constructius vernaculars com murs de tàpia o maçoneria i morter, coberta de teula corba i portes i finestres de fusta. Ja en els darrers segles es van incorporar balcones, de vegades, amb la part inferior decorada amb taulells ceràmics decorats i baranes de serralleria, més

Casa del carrer Mare de Déu de l'Olivar 22. Fotografia Tomàs Roselló.

o menys elaborada, en funció de l'estil del moment. Un dels exemples més clars d'aquesta arquitectura era la casa del **carrer Mare de Déu de l'Olivar 22**, de planta baixa i una altura, malauradament enderrocada en octubre del 2014. Aquesta, que es caracteritzava per la seua fusteria pintada de color roig, contenia al sotabalcó de la façana principal ceràmica arquitectònica de sèrie amb motius d'entre 1770 i 1790, a més de dos panells de taulells amb decoracions d'entre finals del XIX i principis del XX als brancals de la porta.

No obstant això, a aquest carrer encara es conserven altres exemples d'arquitectura tradicional, però amb reformes posteriors, com és el cas de la casa de la **cantonada dels carrers Sant Domènec 2 i Mare de Déu de l'Olivar**. Aquest va ser el darrer domicili a Torrent del prestigiós naturòpata José Castro Blanco (1890-1981) i la seua dona Blandina Romero Pato, on ell va exercir i editar nombrosos llibres sobre el tema des de mitjans del segle XX fins a la seua mort. De fet, fins fa

Casa de la cantonada dels carrers Sant Domènec 2 i Mare de Déu de l'Olivar que va ser del naturòpata José Castro Blanco. Fotografia Tomàs Roselló.

una pocs anys, encara es conservava al brancal de la porta de l'edifici annex del número 35 del carrer, construït a la dècada del 1960, una placa retolada amb el nom de José Castro, que probablement indicava la ubicació de la seua consulta.

D'altra banda dintre de l'arquitectura vinculada a usos agrícoles, però amb una ornamentació més elaborada que els casos anteriors, trobem «**Ca l'Estudiant de Boqueta**» al carrer Mare de Déu de l'Olivar 30. Aquesta compta també amb planta baixa i una altura i va ser edificada a la primera dècada del segle XX per a una família de llauradors. El fet que supose un exemple amb un estil més evolucionat queda patent a la seua façana principal, on podem observar finestres de grans dimensions i decoracions modernistes de motius vegetals, entre altres. Des de l'any 2000, l'edifici és la seu del Museu Comarcal de l'Horta Sud, que constitueix un rellevant centre de conservació, difusió i exposició del patrimoni cultural de la comarca. Aquest alberga una

Ca l'Estudiant de Boqueta, actual Museu Comarcal de l'Horta Sud. Fotografia Tomàs Roselló.

interessant exposició permanent, que reproduïx de manera fidedigna al seu interior una casa tradicional valenciana, en la qual el treball del camp i la vida quotidiana estaven estretament vinculats. Aquesta va passar a mans de la Fundació Horta Sud el 1995 i després a un consorci format per diverses institucions.

A més a més, l'arribada del trenet a Torrent, el 1893³, fruit de la inauguració per part de la "Sociedad de Carbones Minerales de Dos Aguas y Caminos de Hierro del Grao a Valencia y Turís", del tram de València a la nostra població, va comportar la construcció d'una estació de segona classe⁴. La millora en les comunicacions terrestres que va suposar la implantació d'aquest mitjà de comunicació, va

3 GIMÉNEZ CHORNET, Vicente. *Ferrocarriles y tranvías*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1999, p. 96.

4 GARCÍA ORTELLS, Virginia. «Edificios de viajeros del trenet 1920-2003. De Francisco Mora a Calatrava». *Ars Longa*, 2003, nº 12, p. 114.

Personal del servei domèstic de les famílies benestants de València que estiuejaven al carrer dels senyorets, actual Sant Nicolau, el 1901. SANCHIS ALFONSO, José Ramón. Torrent imatge gràfica: La gent i la ciutat (1860-1960). Torrent: Ajuntament de Torrent, 1998, p. 539.

ser determinant per a la creació d'un dels primers nuclis de segona residència que va albergar el Torrent amb la construcció de nombroses cases per a l'estiueig per a famílies benestants de València al carrer dels senyorets, actual carrer Sant Nicolau, i a altres vies urbanes del voltant com el carrer Baviera i el carrer Cambrils.

Aquest és el cas de la casa **carrer Mare de Déu de l'Olivar 40**, un dels últims testimonis que es conserven d'aquests tipus d'edificis d'aquella època en aquesta zona de la localitat. La construcció que va ser probablement edificada a la dècada del 1900, és d'estil modernista i va albergar un frondós jardí a la seua part posterior, hui desaparegut. De la seua façana principal cal destacar, la serralleria de les finestres i balcons de motius vegetals, d'acord amb la decoració que envolta els seus buits. Aquesta ornamentació està patent també al seu interior, decorat generosament i al qual cal ressaltar els seus paviments de mosaic

Antiga residència d'estiueig del carrer Mare de Déu de l'Olivar 40, hui en dia Centre de proximitat de la tercera edat. Fotografia Tomàs Roselló.

de tipus Nolla i els arrambadors revestits amb taulells de ceràmica vidriada. Entre 2009 i 2010, ja com a Centre de proximitat de la tercera edat, va sofrir una darrera rehabilitació que va despersionalitzar aquesta antiga residència burgesa, ja que entre altres lamentables actuacions, van ser substituïdes les fusteries originals del seu alçat principal i el seu volum original va ser ampliat en la part posterior.

La política va transcórrer amb les seues incerteses a l'interior de l'ajuntament de la plaça Major (AMT. Foto núm. 800).

En definitiva, un carrer amb història de la qual parlen els seus edificis, encara que malauradament la construcció indiscriminada de blocs d'habitatges i algun edifici dotacional a partir del 1960, li van fer perdre el seu caràcter original i interessant imatge que molt probablement oferia al 1923. Esperem d'aquesta manera haver ofert una semblança del patrimoni arquitectònic d'aquesta via urbana en aquells anys, on l'arquitectura tradicional valenciana convivia amb edificis de les primeres dècades del segle XX amb trets modernistes. Un llegat que cal preservar adequadament, en el cas dels exemples que encara es conserven.

*** TORRENT ***

EN 1923

Jorge Sánchez Antúnez

En 1923 Torrent era un municipi d'aixada i arada en el qual l'agricultura ocupava a més del cinquanta per cent de la població activa, a penes se superarien els deu mil habitants¹ i, tot i que oficialment la localitat no tenia l'estatus de vila, no obstant això, les actes de les sessions plenàries de l'ajuntament se solien encapçalar apel·lant a aquest títol que s'havia generalitzat per l'ús i va ser habitual la cita de Torrent com a vila en tota mena de publicacions i documents fins al reconeixement governamental del terme municipal com a ciutat en 1961.²

El límit de l'urbs el traçaven el barranc de Xiva i la línia del trenet, delimitant totes dues divisòries l'avanç urbanitzador cap al Nord i cap a l'Est, lluny encara de veure's sobrepassades. D'altra banda, l'obertura d'una avinguda, partint de la plaça del Bisbe Benlloch cap al S.O. en direcció al Vedat, ni tan sols era un projecte en 1923.

¹ Les dades de l'INE per a 1920 traslladen unas xifres de 9.952 habitants a Torrent.

² Decret 601/1961, de 6 de abril. Butlletí Oficial de l'Estat, 13 d'abril de 1961, núm. 88, p. 5618.

Una imatge de la plaça Major que van conèixer els torrentins dels primer anys 20 (Arxiu Municipal de Torrent (AMT). Foto núm. 114).

EL TRÀFEC QUOTIDIÀ

La plaça dedicada al prelat Joan Baptista Benlloch, la figura del qual va estar profundament vinculada amb Torrent, era una cèntrica àgora en la qual convergien els principals carrers de la ciutat: Sant Cristòfol, Sagra, Vora Séquia (Gómez Ferrer), Ermita (Ramón y Cajal) i Pila (Pare Méndez), hi havia un tràfec constant de transeünts, vestits amb els seus típics abillaments: la brusa en els homes i el cosset i el mocador en les dones. Allí efectuaven la seua primera parada els llauradors que es dirigien al camp, abans que començara el dia, perquè els esperaven els ferrers i els fusters, disposats des de les primeres hores del matí, a entregar la rella, l'aladre o qualsevol altra eina que els havien encarregat reparar.

El tramvia i la séquia en la plaça del Bisbe Benlloch (AMT. Foto núm. 2.465).

Els tramvies amb destinació a Torrent arribaven abans que apuntara el sol, envoltaven la plaça, també coneguda com la *placeta dels tramvies*, per la qual discorria la séquia i estava la bàscula municipal, per al retorn a les Torres de Quart al preu de trenta cèntims de pesseta. Els seus passatgers i les bugaderes que agenollades llavaven la roba, en la séquia del carrer al qual li donava el nom, a vegades s'intercanviaven llagots i tot tipus de bromes al pas de l'esgavellat vehicle i no era estrany que l'olor al peix fresc que portaven carregat en el cistellot les pescateres per a la venda de la seua mercaderia als carrers de Torrent o en el bulliciós mercat dels divendres, prèvia inspecció veterinària, s'expandira pels vasons. A les veus d'aquestes venedores de mocador i davantall al crit de «Xiquetes, peix d'ara viu. Sardina fresca. En voleu?», se li unia un cor de venedors ambulants al llarg del dia que es dispersaven pel poble anunciant la seua arribada i oferint les seues mercaderies en valencià i en castellà: «Terra fina d'escurar», «se posen cristalls i s'apanyen ulleres»,

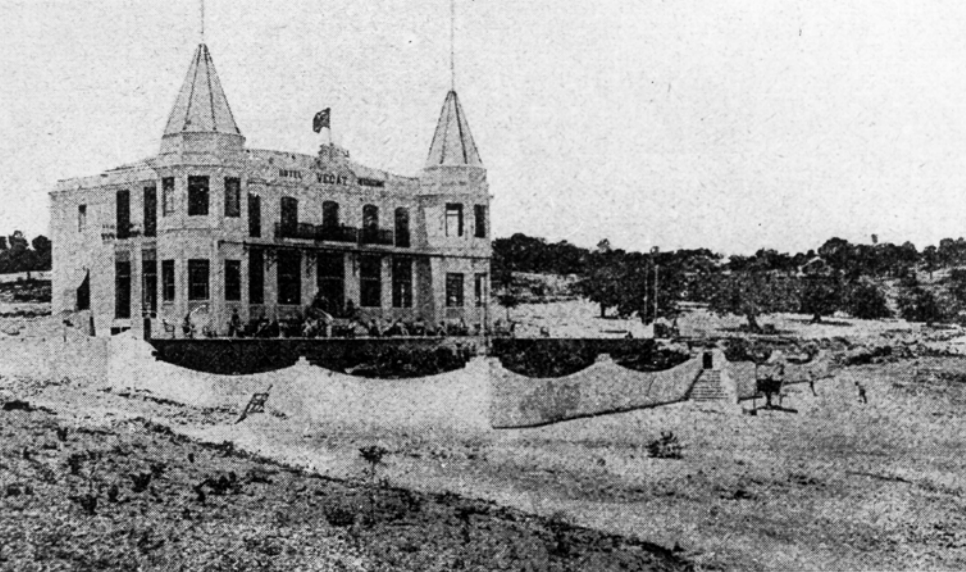
Les budaderes al carrer de Vora séquia (AMT. Foto núm. 796).

«el formatger», «arrop i tallaetes», «miel de romero», «el cacahuero», juntament als alarits de les drapaires esgargamellant-se per a revelar els seus productes a preu de saldo: «obra fina barata, draps!». ³ Però abans que es baixaren els primers comerciants, les dones ja havien agranat i netejat les portes de les seues cases blanquejades de calç.

Tot i que cada vegada era menor la importància de les vinyes a Torrent, amb l'arribada de la tardor començaven a circular per la via pública els primers carros carregats de raïm per a la verema, perseguits per núvols de xiquets, amb destinació a la bàscula pública. L'estat de deterioració de la bàscula va determinar que la corporació es plantejara comprar una nova i traslladar-la del seu emplaçament en la plaça del Bisbe Benlloch. ⁴ Enmig del tràfec humà, a vegades es veia

3 IBÁÑEZ CLEMENTE, José María, «Torrente, en mis recuerdos». Revista *Fiestas Patronales*, 1976, paràgraf 9.

4 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 1 de juny de 1923. Signatura L-08314/001.

El Hotel Vedat construït per Vicente Marín en 1923 era propietat de l'empresari José Monrabal (AMT. Foto núm. 125).

demanar a alguns captaires de les poblacions confrontants, però no hi havia lloc per a ells als carrers de Torrent. La corporació municipal l'1 de juny de 1923 va prohibir terminantment l'entrada a la població de captaires forasters, excepte autorització de l'alcalde perquè es poguera facilitar l'oportuna llicència a alguns d'aquells necessitosos que per ser veritablement impeditos i coneguts des d'antic, segons especificava l'acord, eren creditors per a ser exceptuats d'aquesta resolució.⁵

L'accés cap a la pintoresca montanyeta del Vedat, en la qual es practicava la caça i hi havia maniobres militars, s'efectuava pel carrer de Pila, per a arribar a establiments tan capdavaners, com l'Hotel Vedat, construït per l'advocat Vicente Marín en 1914; el berenador Casa Ferro de Leocadio Ferraro, l'especialitat culinària de la qual eren les paelles, i el sanatori, que va tindre entre els seus noms el del Pare Jofré, que per fi va inaugurar la Diputació al maig de 1923, després de més de tres dècades amb el projecte sobre la taula,⁶ obra del joier Emilio Lalana:

⁵ Ibidem

⁶ *Gaceta de Madrid*, 23 de gener de 1892, núm. 23, pp. 245-246.

Parte del comedor
I HOTEL VEDAT.--(Torrente)

El menjador del Hotel Vedat (Biblioteca Valenciana)

En la cumbre de la montaña hay un majestuoso edificio blanco, de líneas aiosas, de proporciones inmensas, dominando la pinada, la vega maravillosa, el horizonte azul del mar... En aquel paraje delicioso, creado por los aires más puros, por el sol y el viento sano y vivificador del Mediterráneo, ha sido construido el sanatorio.⁷

Tant la fonda del Vedat, ara propietat de l'empresari José Monrabal, com a Casa Ferro disposaven dels seus propis serveis d'automòbils per als seus clients des del baixador del tramvia i circulaven pel carrer de Pila. Pese al trànsit que suportava la singular via i constituir una de les eixides naturals de les aigües que baixaven en escolament desembocant al carrer de Sant Cristòfol i la plaça del Bisbe Benlloch quan pluvia oferia les traces d'un abocador perquè els veïns llançaven els enderrocs, obviant les súpliques de les autoritats municipals que alertaven de la deterioració del ferm.⁸

7 «Un asunto sensacional». *Diario de Valencia*, 17 de maig de 1923, p. 3.

8 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 23 de febrer de 1923. Signatura L-08314/001.

El sanatori del Vedat, entre l'avinguda de Sant Llorenç i el carrer del Doctor Marañón, va ser inaugurat en 1923 (AMT. Foto núm. 184).

LES TASQUES PRODUCTIVES

El terme municipal compartia territori de muntanya i pla, regadiu i secà i, a pesar que les pluges eren deficitàries, els llauradors sabien aprofitar els escassos recursos hídrics del barranc de l'Horteta per al cultiu de la vinya, l'olivera, la dacsà, la garrofa, els llegums i les hortalisses, malgrat que a vegades les condicions meteorològiques posaven en escac els seus esforços, com en l'estiu de 1923 quan una plaga d'erugues va destruir una bona part de les collites de verdures, a causa de les altes temperatures. La rellevància de Torrent com a capital agrícola influiria perquè l'1 de juliol del mateix any el cinema Cervantes de Francisco Torán, de camí a l'estació del trenet, acolliria una multitudinària assemblea d'agricultors de molt diversos pobles, organitzada per l'Associació d'Agricultors del Regne de València, a la qual van assistir, entre altres autoritats, la corporació local en bloc.⁹

⁹ Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 29 de juny de 1923. Signatura L-08314/001; «Asamblea de agricultores en Torrente». *Diario de Valencia*, 3 de juliol de 1923, p. 5.

La Torrentina S.A.

FABRICA DE CONSERVAS ALIMENTICIAS

Entorn dels seus cultius, es va generar a Torrent una rica indústria derivada dels aliments, com les conserves vegetals, farines, xocolates, confitures, torrons, oli, alcohols i aiguardents, però també van destacar una varietat de tallers de diferent índole, la majoria de caràcter familiar, com les terrisseries, les impremtes, la pirotècnia, els forns d'algeps, els tallers de calçat, les fusteries, les boteries, els cartonatges, la fàbrica de gel... que contribuïen a l'impuls econòmic local i ocupaven centenars de treballadors de totes les edats, perquè els xiquets també treballaven i molt pocs acabaven els seus estudis si tenien la sort de poder anar a alguna de les dues escoles nacionals que hi havia per a xiquetes i quatre per a xiquets, o a l'acadèmia de primera i segon ensenyament¹⁰ *San José*, del carrer de Sant Cristòfol. En aquest sentit, amb la finalitat de verificar els abusos que s'estaven cometent en el treball dels menors de catorze anys, segons es va posar en relleu en un dels plens celebrats en el consistori de la plaça Major, els regidors Ismael Rumbau i

¹⁰ SARTHOU CARRERES, Carlos, *Geografía del Reino de Valencia*, volum II. Barcelona (s. d.).

Grup de boters que fabricaven tonells per l'importància del vi en la economia de Torrent (AMT. Foto núm. 2.251).

Francisco Andreu van proposar la inspecció de les fàbriques i els tallers de la població.¹¹ Així mateix, en fer-se eco d'una Reial Orde del Ministeri de la Governació, a partir de maig l'ajuntament es va encarregar d'inspeccionar les fàbriques de conserves per a comprovar si s'empraven recipients nous i no pots vells per a l'envasament dels productes i d'aquesta manera salvaguardar la salut pública.¹² Amb un objectiu similar, es va crear una comissió de sanitat amb l'encàrrec de visitar la cooperativa de conserves *La Torrentina*, instal·lada en el barri de la Cotxera, a fi d'examinar la seua séquia de desguàs per si menyscabava la salut de les persones l'aigua que abocava en la séquia principal de la població,¹³ la qual discorria pel carrer de Gómez Ferrer

11 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 23 de novembre de 1923. Signatura L-08315/001.

12 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 25 de maig de 1923. Signatura L-08314/001.

13 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 2 de novembre de 1923. Signatura L-08315/001.

Taller d'espardenyers.

fins al vell escorxador municipal, llavors existent a la cantonada que forma l'esmentat carrer amb la dedicada a la Mare de Déu de la Purificació, eixint per aquest lloc l'aigua per a l'horta, després de passar pel molí del carrer de José Iturbi.

La Torrentina treballava amb les marques *La Española Holandesa* i *La Campesina*, especialitzant-se en la fabricació de llet condensada, i tal com va ocórrer en altres indústries que treballaven amb productes ensucrats, 1923 degué ser un any crític per a algun dels envasaments en la cooperativa de Ascensio Carratalá, ja que els productes elaborats amb sucres van patir una crisi precisament per la falta d'aquesta matèria. El sector del xocolata, de vital importància en l'economia local, va resultar ser el més perjudicat per la qüestió del sucre perquè, als problemes que ja arrossegava la indústria xocolatera, se li va sumar el creixent intervencionisme de l'Estat en fixar els preus màxims per al derivat de la remolatxa i la sèrie de disposicions legals que van ser redactades

L'elaboració del xocolat ha estat una de les activitats més tradicionals de Torrent al llarg dels segles (AMT. Foto núm. 2.747).

establint importants noses a la competència dels empresaris sucrrers. En aquest context, les societats industrials de confiters, pastissers i fabricants de xocolata de València i de Torrent es van dirigir al Directori militar que governava a Espanya després del colp d'estat de setembre perquè se'ls facilitara sucre blanqueta, indispensable a l'hora de l'elaboració dels seus productes. Sense la seua principal matèria primera van exposar els seus temors pel desproveïment dels seus gèneres en el mercat i l'acomiadament dels obrers.¹⁴

¹⁴ «La escasez de azúcar». *Las Provincias*, 28 de novembre de 1923, p. 2.

La política dels poders públics sobre els preus en instaurar-se la dictadura de Primo de Rivera, igualment es va apreciar en l'intervencionisme de l'alcaldia per a aconseguir un abaratiment dels productes de primera necessitat. D'altra banda, una sèrie d'ordres van regular la venda i distribució d'aliments bàsics com el pa. És per això que la corporació municipal va acordar a l'octubre la prohibició de venda de pa als establiments que no reuniren les condicions higièniques i legals corresponents i, així mateix, va prohibir el repartiment de pa que no s'efectuara pels fabricants o pel personal al seu servei en peces elaborades de mitjà i un quilogram amb la cocció reglamentària.¹⁵

Tot i que l'activitat comercial era escassa, Torrent era reconegut per la qualitat de l'aigua dels seus brolladors que permetia als aiguaders, a més de repartir l'aigua a tota la població al preu de cinc o deu cèntims el cànter en els seus carros tirats per rucs o altres animals mitjans,¹⁶ la seua venda en la capital i en altres poblacions com a reconstituent per a la salut; l'orxata que les seues venedores d'orxata venien a València per a refrescar els paladars a l'estiu i l'elaboració de les graneres en la fabricació de les quals destacava la perícia dels granerers torrentins.

En el centre històric, sota la custòdia de la secular Torre, usada com a jutjat i presó, es distribuïen els principals comerços de la localitat: les botigues de draps i els tallers dels sastres, tintoreries, forns, ultramarins, perruqueries i establiments de gran atractiu per al públic, com a Fotografia Casa Pepe, al carrer de Sagra, que venia postals i realitzava retrats en totes les grandàries i preus, o la *Gran Lampisteria* de Juan Escrig en la plaça Major la qual, en vista de la difusió dels sistemes elèctrics, s'havia especialitzat en la venda dels seus components, amb un ampli assortiment de llums Osram i Wotan, igual que Vicente Castelló, al carrer de Vora Séquia, la botiga del qual tenia planxes, fogons i llums Wotan, Fisk i Osram.

15 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 26 de octubre de 1923. Signatura L-08315/001

16 IBÁÑEZ CLEMENTE, José María, *op. cit.*, paràgrafo 6.

El carrer de Vora séquia ha estat un dels principals carrers d'entrada al centre de la població. Era el lloc per on circulava el tramvia i discorria la séquia principal (AMT. Foto núm. 54).

Els negocis relacionats amb la salut i la higiene, en aquells anys 20 en què es va despertar un vertader interès per construir una societat sana i en forma, estaven representats per drogueries, herbolaris i farmàcies que oferien tota sort de productes miraculosos. El laboratori de José Andreu dispensava el tònic reconstituent Forcigeno. Enrique Miquel, en la seua farmàcia de la plaça Major, tenia la Polinutrina, un aliment complet per a estòmacs delicats, i la pomada antisarnosa Miquel, un remei per a la pell preparat pel mateix llicenciat. Furió, mentrestant, oferia el purgant Gehe i venia en el seu propi domicili la Vinarsina Lovario, de la qual era autor, i que estava destinada a tractar les malalties del bestiar. Els animals atesos amb aquest remei, s'assegurava, engreixaven amb promptitud, adquirien robustesa, potència respiratòria i força muscular.¹⁷

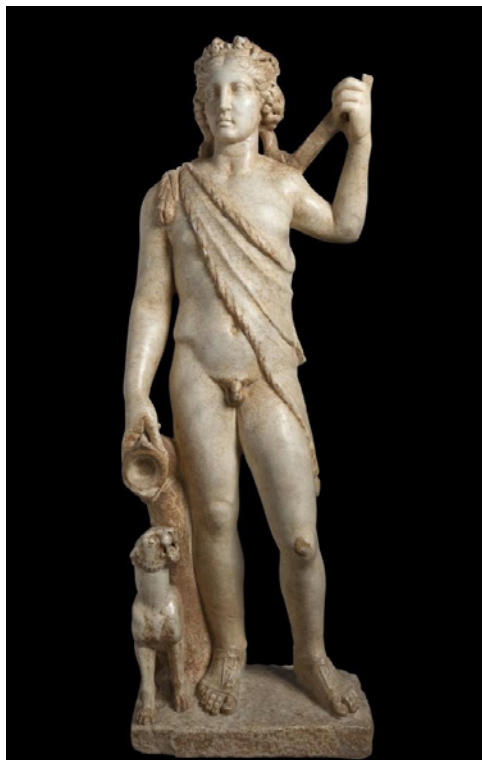
¹⁷ *Revista de Gandia*, 17 de febrer de 1923, p. 7.

La inserció d'anuncis la fi dels quals anava destinat a vetlar pel benestar dels animals de granja o, en general, tenien al sector primari com a objectiu (abonaments, llavors, etc...) eren habituals en la premsa de l'època, reflex d'una comunitat majoritàriament agrícola, i de la mateixa manera evidenciaven el caràcter agrari de Torrent algunes de les preocupacions que sobrevolaven els plens municipals, referent a la frèvola salut pública derivada directament o indirectament per la convivència amb els animals, com el cas de ràbia d'una gossa d'un veí del carrer de Vora Séquia, el mes de febrer, que havia mossegat a diversos animals, inclosa una vaca, i va portar a la constitució d'una comissió de seguiment de l'assumpte per l'alerta que havia provocat en el veïnat.¹⁸ Una alarma similar va ocórrer amb la detecció d'una granja de porcs al carrer Sant Pere d'Alcàntera perquè feia mala olor a tot el barri en ple mes d'agost, fins que es va saber de la seua procedència en una casa d'un particular.¹⁹ El costum d'un cert industrial dedicat a la venda de llet de cabra ambulant va posar en guàrdia a la societat vaquera de la localitat, perquè deixara d'eixir a la via pública amb les cabres, segons els pactes per l'ajuntament, com a mesura d'higiene.²⁰

18 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 23 de febrer de 1923. Signatura L-08314/001.

19 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 10 d'agost de 1923. Signatura L-08315/001.

20 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 13 d'abril de 1923. Signatura L-08314/001.

Una part de l'escultura del déu Bacus, del segle I d. C. va ser descoberta en 1884 per un llaurador de Torrent i al maig de 1923 el seu fill va trobar la resta de l'estàtua també treballant les mateixes terres de la seua propietat a l'Ereta dels Moros d'Aldaia.

UN TEMPS PER A L'OCI I LA CULTURA

Els quefers laborals es quedaven apartats quan es trepitjaven la varietat de casinos i cafés d'estil modernista que envoltaven la Torre, on els homes entaulaven tertúlies i acalorades converses fumant tabac embolicat en paper *Bambú*, i rarament entraven les dones.

En probable que en aquelles xarrades de café es parlara de la situació ruïnosa de l'Ermita de Sant Gregori,²¹ de l'estat de l'urinari públic situat en els porxis del mercat, que convertit en un niu de porqueria i infecció

21 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 16 de març de 1923. Signatura L-08314/001.

Inauguració de la seu social de l'Ateneu Musical Obrer en 1923 a la plaça Major (AMT. Foto núm. 14).

acabaria clausurant-se,²² o del rellotge de la façana de l'ajuntament, ja que portava un temps funcionant de manera irregular perquè les seues manetes unes vegades estaven quietes i altres marcaven l'hora que els abellia. Algun dels interlocutors s'hauria assabentat, per boca d'algun parent que treballava a l'ajuntament, de l'anunci de l'alcalde que per fi l'anava a arreglar un rellotger el diumenge 27 de maig, i els posaria al corrent que hi havia membres en la corporació, que preferien comprar un rellotge nou, més modern, a reparar-lo, sempre que no excedira de les mil o mil dues-centes pessetes, per a estalviar-li a la caixa l'assignació que se li pagava a l'encarregat de fer-lo funcionar, perquè de la neteja i de donar-li entenimentada podria encarregar-se l'agutzil, sense necessitat de retribuir-li per això, ja que era un empleat municipal.²³

22 «Noticias y sucesos». *Actividad*, 9 de septiembre de 1923, p. 4; Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 9 de novembre de 1923. Signatura L-08315/001.

23 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 25 de maig de 1923. Signatura L-08314/001.

Si peguem l'orella als contertulians més doctes dels casinos reservats únicament per als socis, reunits al voltant d'una taula de marbre i estructura de forja, en llambregar els periòdics, amb absoluta seguretat, comentarien assumptes d'una altra transcendència, tal vegada la notícia de la troballa arqueològica ocorreguda el mes de febrer, en el punt denominat Les Penyetes, en la partida de la Marxadella, consistent en els fonaments d'una vila romana i un grapat de fragments de ceràmica i altres restes d'origen romà, localitzats en una finca propietat de Manuel i Vicente Navarro en obrir unes rases per a fonamentar la construcció d'un xalet, pel qual van informar el Centre de Cultura Valenciana, en lloc de fer-los desaparèixer, com solia ocórrer.²⁴ I si els interessava l'art o la història, estarien d'enhorabona perquè també llegirien la informació referida a una altra troballa, que va tindre lloc al maig, protagonitzat per un llaurador torrentí en un camp de la seua propietat en l'Ereta dels Moros, d'Aldaia, confrontant amb Torrent, consistent en les restes parcials d'una escultura totalment nua d'un home i que, curiosament, completaven els fragments trobats també de manera casual pel seu pare, Pasqual Simón, en 1884, quan llaurava el mateix terreny i que va guardar a la seua casa pensant que es tractava de la imatge d'un Sant Roc. No obstant això, va resultar ser la reproducció del déu Bacus quan era jove, portant a la seua mà dreta una àmfora, i tenint als seus peus, al costat esquerre, un gosset en actitud de mirar-li. A Torrent van circular rumors que el seu descobridor pretenia vendre l'obra de marbre blanca, tal vegada per a traslladar-la a l'estranger, perquè en observar l'estàtua al complet i amb la seua virilitat a l'aire la família es va convèncer que no podia tractar-se d'un sant.²⁵ Si algun d'aquells lectors curiosos dels casinos no va aconseguir conèixer el destí final de l'escultura romana, nosaltres en canvi sabem que l'obra va ser adquirida per un erudit valencià i, recomposta, la va comprar l'Estat en 1930. Des de 1931 forma part del Museu Arqueològic Nacional i és coneguda com el Bacus d'Aldaia, encara que durant anys se'n va dir el Bacus de Torrent.

24 «Hallazgo arqueológico en Torrente». *Diario de Valencia*, 1 de març de 1923, p. 1.

25 «Hallazgo arqueológico». *El Pueblo*, 3 de juny de 1923, p. 3; «Valencia». *Las Provincias*, 3 d'agost de 1923, p. 2.

D'aquells locals impregnats d'aromes centenàries, en 1923 romanien oberts el Gran Café de la plaça del Castell (Colom), Ca Cabota, tal com es coneixia el vell casolat del Comte Casalt, just al costat de l'anterior; el Café Alhambra, en la plaça Major; el Café El Rosco, al costat de l'ajuntament en la plaça Major; el Casino Artístic Musical, al carrer de Sagra; el Casino La Filoxera, en la plaça Major, cantonada al carrer del Rei En Jaume, que acabava de ser inaugurat en 1922, i l'Ateneu Musical Obrer, en la plaça Major, la inauguració de la qual va tindre lloc en 1923 per a acollir la seu de la banda de música del mateix nom i que va ser construït expressament per José Ortega,²⁶ que professava idèntica passió per la música que la majoria dels torrentins.

A Torrent hi havia dues bandes de música en 1923. Una era la banda de l'Ateneu Musical Obrer, més coneguda com «La Figa», que acabava d'abandonar la seua anterior denominació com a Societat Musical Obrera. Era hereua del Centre Artístic Musical i rebia el suport dels republicans. La banda vivia dies de glòria pels triomfs que estava collint en els diferents certàmens musicals en els quals participava. L'altra agrupació musical era la del Patronat de la Joventut Obrera, constituïda en 1887. Se situava la seua seu social en el Cercle Catòlic de la plaça de Colom i també havia gaudit de jornades triomfals i multitud de reconeixements artístics, però les dissensions internes havien afectat la qualitat d'aquella banda catòlica i monàrquica. Al març de 1923 el Patronat, com que el 12 de maig se celebrava en el Pont del Real de la capital valenciana la coronació canònica de la imatge de la Mare de Déu dels Desemparats per l'arquebisbe Enrique Reig, amb l'assistència dels reis Alfons XIII i Victòria Eugènia, li va regalar al comitè organitzador de l'acte la corona de plata amb què va obsequiar a l'entitat musical el cardenal Benlloch, quan regia la diòcesi de la Seu d'Urgell, i també va donar una marxa religiosa titulada *Mater Desertorum*, de la qual era autor el director artístic de la banda José Paulino Mora.

Independenment de les bandes, a Torrent, bressol de grans figures musicals, directors i instrumentistes, va destacar la veu del baríton Ernesto Rubio Sancho, fill d'un manyà de la plaça Major. Al

26 BEGUER ESTEVE, Vicente, «La música en Torrente (1840-1970)». *Obra completa*, vol. I. Ajuntament de Torrent, 1997, p. 79.

El baríton torrentí Ernesto Rubio Sancho va triunfar al llarg dels anys 20 pels escenaris d'Espanya i Amèrica. En la fotografia està amb la seua filla Rosaura (AMT. Foto núm. 54).

març el cantant de sarsuela, que recorreria tots els escenaris d'Espanya i d'Amèrica, triomfava en el teatre circ Regües, en l'actual plaça de l'Ajuntament de València, on va tindre el detall de rendir-los un homenatge als seus paisans torrentins, en una de les seues funcions, interpretant temes clàssics del gènere xic, com *La cançó de l'oblit* i *L'Alsaciana*.²⁷

El cinema com a espectacle d'oci cada vegada congregava a més aficionats a la ciutat, especialment si se sortejaven animals de granja com a reclam. En el cinematògraf de Francisco Torán del carrer de Cervantes, on també tenien cabuda les funcions teatrals, hi havia sessions de cinema els dijous, dissabtes i diumenges. En 1923 es van projectar diversos serials els quals animaven la cartellera i enganxaven al públic: *La epopeya de una mujer*, *La lucha por los millones*, *Los conquistadores del Oeste*, *La senda del terror*, *El misterio de la doble cruz* i *Los ojos de satanás*.

²⁷ «Cómicos y danzantes». *La Correspondencia de Valencia*, 2 de març de 1923, p. 4.

Estiujadors amb el seu servei domèstic al carrer del Senyorets, al costat de l'estació del trenet (AMT. Foto núm. 1.621).

La plaça de bous, a la vora del barranc, al final aproximadament dels carrers de Sant Ramón i dels Xocolaters, organitzava vetlades cinematogràfiques i espectacles de varietats a l'estiu, com a complement a les carreres de vedells, corregudes de jònecs i corregudes de bous vespertines. L'aforament del cus s'acostava a les cinc mil places i l'any que ens interessa va torejar el famós matador Rafael Asensi «Claramonte» i els mestres Manuel Martínez «Manolete», Juan Sales «*Salerito» i Emilio Fernández «Chico de Requena».²⁸

A Torrent hi havia dos trinquets a causa de la gran afició existent per la pilota valenciana, però tampoc va tardar a despertar-se un entusiasme generalitzada pel futbol. El camp de futbol del Xenillet es va inaugurar el 2 d'abril, en el terreny que ocupa en els nostres dies l'antic grup escolar Joan XXIII. Segons comentava el diari *El Pueblo*, Torrent va ser un dels primers municipis de València que va tindre

²⁸ «Plaza de toros de Torrente». *Actividad*, 15 de juliol de 1923, p. 3.

futbol i amb la construcció del nou terreny de joc podria gaudir d'un dels millors camps de futbol de la província.²⁹ Per a la inauguració el Torrent F. C. es va enfrontar contra un equip del València F. C. L'amfitrió va caure per un tres a un, amb un onze que el formaven els següents jugadors: Olmos, Sánchez, Marín, Salom, Esteve, Lligoña, Gregori, Pallarés, Piles, Granell i Montoro.³⁰ Granell va marcar el gol de l'honra i el defensa esquerre Ramón Marín va lluir el calçat de la fàbrica *La Hispano Argentina*, situada al carrer Nou (Reis Catòlics), al qual devia el seu prestigi de jugador, segons publicitava el fabricant.³¹

Durant l'estació estiuenca els costums es relaxaven. Algunes famílies de les quals es deien vegetarianes, això és, individus que es cuidaven el cos per dins i per fora i possiblement llegien la revista *Helios*, òrgan de la Societat Naturista i Vegetariana de València, posaven en pràctica els seus hàbits en el pantà, entre capbussó i capbussó, prenent banys de sol, lluint les seues nuses sense consideració a edats ni sexe i passant-se el dia com Déu els va portar al món, per a escàndol del regidor Luis Velert.³² Altres estiuejadors, amb major cautela, sufocaven la calor a la llum de la lluna en el camp de futbol ja que l'estadi proporcionava diverses activitats estiuenques les tòrrides nits de juliol i agost, com a revetles i tot tipus d'espectacles. El mateix que el cinema Cervantes i la plaça de bous, el terreny de joc va servir per a acollir alguns dels esdeveniments festius que es programaven en ocasió de les festes patronals, aleshores celebrades a meitat d'agost. En 1923 la corporació va destinar mil cinc-centes pessetes per a finançar les festes majors,³³ en les quals, a més dels balls populars i el cinema obert a tot el públic, van sobreeixir la funció del ventríloc valencià Francisco Sanz, les corregudes de joies, les carreres de cintes i l'elevació de globus aerostàtics. També va haver-hi concursos de tir colomí, serenates i els rutinaris voltejos de campanes, missa, traques, morterets i dianes, cercaviles, batalla de flors i repartiment de menjar per als

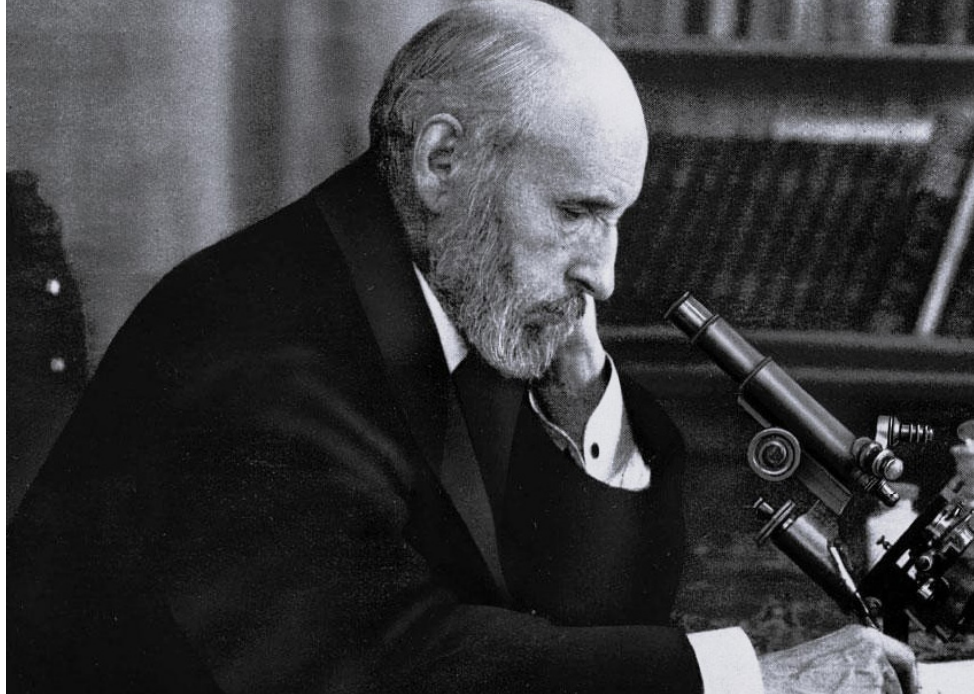
29 «Deportes. Un nuevo campo». *El Pueblo*, 4 d'abril de 1923, p. 4.

30 «Los deportes. Fútbol. El Torrente F. C. inaugura su campo». *La Correspondencia de Valencia*, 4 d'abril de 1923, p. 4.

31 «Gran descubrimiento» *Actividad*, 9 de setembre de 1923, p. 4.

32 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 13 de juliol de 1923. Signatura L-08314/001; «Sesión del Ayuntamiento». *Actividad*, 15 de juliol de 1923, p. 3.

33 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 20 de juliol de 1923. Signatura L-08314/001.

El científic Santiago Ramón y Cajal va ser homenatjat a Torrent dedicant-li un dels carrers principals del municipi al juliol de 1923.

pobres.³⁴ Les diferents colònies d'estiuejants procedents de València que estaven repartides entre els barris de l'estació del trenet, l'Alter, l'ermita o el Vedat, celebraven els seus propis festejos estivals en les seues residències de retir. Així, tindrem notícies de la festa organitzada pel jove director del col·legi hispà-francès de València, Alfonso López, i la vetlada promoguda pels senyors Izquierdo, en ple camp, totes dues amb distingits convidats de Torrent i de les famílies que passaven els seus dies en la localitat.³⁵

En les celebracions dispensades en honor als sant patrons en 1923 va ser present la guerra que continuava latent en el nord d'Àfrica. Un dels actes centrals per aqueix motiu va ser la Festa del Soldat, per a la qual es van oficiar misses en el temple parroquial, el convent de Montesión i l'ermita de Sant Lluís Bertrán, en sufragi de les ànimes

34 «Tierras valencianas. Torrente». *La Correspondencia de Valencia*, 16 d'agost de 1923, p. 4.

35 «Desde Torrente. Una fiesta simpática». *Diario de Valencia*, 18 d'agost de 1923, p. 3; «Tierras valencianas. Torrente». *La Correspondencia de Valencia*, 19 de setembre de 1923, p. 3.

dels soldats, fills de Torrent, morts en les campanyes d'Àfrica, i es va fer lliurament d'un donatiu a les seues famílies i es van remetre donatius en metàl·lic als soldats naturals del poble que es trobaven al Marroc, en una guerra que continuava viva en l'intent del govern per sotmetre Abd-El-Krim en la lluita que mantenia el líder rifyeny contra el colonialisme espanyol en el nord d'Àfrica. En el context de l'enfrontament bèl·lic, que van marcar els anys 20, la corporació va obrir el 16 de març una subscripció pública per a sufragar a iniciativa, entre altres, del Marqués de Cervera, les despeses que ocasionara la contribució a dues medalles d'or dedicades a l'empresari Horacio Echevarrieta i al sergent Francisco Basallo,³⁶ com a record del seu èxit per l'alliberament dels captius espanyols en mans d'Abd-El-Krim, que es va produir el 28 de gener, i havien estat presoners des del desastre d'Annual de 1921.

Els reconeixements o distincions en els quals va participar el govern local no sols van tindre connotacions militars, perquè també es van reproduir en ocasió de l'homenatge a una figura com la de Santiago Ramón y Cajal quan es va retolar un carrer amb el seu nom. En 1922 es va jubilar el lloregat històlec, premiat en 1906 amb el Nobel per la seua aportació a la medicina, i des de diferents instàncies de llarg a llarg d'Espanya se li van rendir homenatges. A Torrent la Unió Sanitària Local va presentar una iniciativa a l'ajuntament per a dedicar-li un carrer a l'eminent científic. La proposta va ser acceptada en la sessió plenària del dia 5 de maig de 1922 i segons aquesta, eren els sanitaris proponents els qui havien de designar el carrer. Després d'un requeriment de la corporació el 15 de juny de 1923,³⁷ els interessats van triar un carrer principal perquè portara el nom del científic aragonés en el qual es col·locaria una làpida que havien costejat a les seues expenses els propis interessats. El 22 de juny de 1923 la corporació per unanimitat va acceptar la designació feta per la Unió Sanitària Local que fora el carrer de l'Ermita el que es retolara amb el nom de en Santiago Ramón y Cajal.³⁸ Als pocs dies va quedar inaugurada la via pública amb la seua nova denominació i col·locada la làpida, amb l'assistència de la corporació al complet.

36 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 16 de març de 1923. Signatura L-08314/001.

37 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 15 de juny de 1923. Signatura L-08314/001.

38 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 22 de juny de 1923. Signatura L-08314/001

Santiago Ramón y Cajal va enviar una carta a l'ajuntament, datada el dia 9 de juliol, dirigida a l'alcalde Vicente Roig en la qual li agràia la dedicatòria d'una via pública en el seu honor, en la qual podia llegir-se:

Mi distinguido amigo:

Con íntima satisfacción he recibido la noticia de que su ilustre Concejo ha acordado bautizar con mi nombre una calle del pueblo de Torrente. Tan alta prueba de consideración me enorgullece como español y como hombre de laboratorio porque demuestra la cultura de ese Municipio y su noble y patriótico deseo de honrar y enaltecer a la ciencia española y a su más modesto cultivador.

Tenga V. la bondad de dar las más cordiales gracias a sus dignos compañeros de Corporación y V. reciba, con la expresión de mi reconocimiento el testimonio de mi altísima consideración y profunda simpatías.

L'ajuntament va acordar conservar la missiva original en l'arxiu de l'ajuntament però, pel que sembla, aquesta s'ha extraviat, tot i que per fortuna el text es va transcriure literalment en el llibre d'actes de l'ajuntament del dia 13 de juliol.³⁹

LES MILLORES URBANES

En un altre ordre de coses, l'equipament urbà que contribuïa en la millora de la qualitat de vida dels ciutadans i a la modernització del municipi s'obria camí pas a pas. Una de les infraestructures comunals de major concurrència a Torrent era la séquia que discorria al descobert per diferents punts del municipi, en els trams dels quals de la plaça del Bisbe Benlloch i del carrer de Vora Sèquia s'aglomeraven les bugaderes per a llavar la roba i fregar els atuells, especialment els dilluns pel descans dominical. L'ajuntament es va plantejar en diferents moments cobrir els dos xicotets trams de séquia que transcorrien per la plaça del Bisbe Benlloch i aprofitant les obres de millores del servei del tramvia, les quals van concloure al gener de 1923, la corporació va tantejar a la CTFV, la Companyia de Tramvies i Ferrocarrils de València (coneguda

³⁹ Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 13 de juliol de 1923. Signatura L-08314/001

Les budaderes van protestar contra l'ajuntament perquè el consistori volia cobrir la part de la séquia que estava a la plaça del Bisbe Benlloch (AMT. Foto núm. 117).

pels usuaris com Cacaús, Tramusos, Faves i Vi), responsable de la reforma, la seua disposició a córrer amb les despeses per a tancar la séquia, o en el seu cas empedrar la plaça. No obstant això, l'alcalde José Baviera va plantejar els seus dubtes referent al recobriment perquè dificultaria la bugada de les dones per l'afluència d'aquestes en el tram objecte de les obres. Altres regidors no van veure cap problema perquè encara quedaria al descobert la séquia al carrer de Gómez Ferrer que era de major longitud que la de qualsevol safareig públic. Referent a això un edil va proposar la somniadora idea que era la companyia d'aigües potables la responsable d'assortir degudament a la població a fi que tots els veïns pogueren instal·lar a les seues cases safarets per al seu ús propi i d'aquesta manera fer desaparèixer el focus d'infecció que constituïa la séquia.⁴⁰ A la primavera la corporació va decidir finalment

40 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 5 de gener de 1923. Signatura L-08314/001.

cobrir els dos trams previstos i a començaments de juny es va produir un conflicte d'ordre públic provocat per diverses dones en protestar per l'execució de l'acord. Per a calmar la tensió l'ajuntament va decidir suspendre les obres fins a trobar una solució,⁴¹ que per descomptat no es va produir en 1923 i tampoc va resultar ser la construcció d'un safareig públic, tal com se solia posar sobre el tapet de tant en tant en les sessions plenàries.

El sistema elèctric va avançar amb una certa celeritat en la vila torrentina des del començament de la instal·lació de les primeres bombetes destinades a l'enllumenat públic a començaments del segle XX, per a convertir-se en una de les infraestructures imprescindibles en la vida de les persones. Al febrer el municipi va dur a terme unes obres de substitució i millora de l'enllumenat elèctric al carrer de Cambrils (Mare de Déu de l'Olivar), oportunitat aprofitada per diversos veïns per a sol·licitar a l'ajuntament que arrancara els arbres del esmentat carrer, fundant la seua petició en raons d'estètica i en els perjudicis que causaven les branques dels arbres en l'empedrat d'aquesta via i en les propietats particulars. Però l'ajuntament estava en les seues coses, que era il·luminar el poble, per la qual cosa va demanar de la companyia encarregada de l'enllumenat l'augment de nou llums en diferents punts de l'urbs i el subministrament de l'enllumenat de la plaça Major a la Societat Electra Torrentina durant tot l'any.⁴² Al novembre també es va acordar la instal·lació de dues llums elèctriques en la baixada del barranc que serviren de guia dels carreters.⁴³ No obstant això, i pese a l'augment del nombre de bombetes il·luminant l'entramat viari, l'any va començar a les fosques per un tall en el subministrament elèctric que va deixar sense llum a la població la nit del 8 de gener. En la premsa es va començar a denunciar aquest fet davant el governador de la província perquè el responsable de l'apagada patida es deia que era l'ajuntament ja que havia acumulat amb la Companyia Volta, subministradora del servei, un important deute. L'elèctrica, segons s'explicava, havia avisat amb setmanes d'anticipació del tall si l'alcaldia no solucionava el deute i va obrar en conseqüència. El recentment

41 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes*, 11 de juny de 1923. Signatura L-08314/001.

42 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes* 1922-1923, 23 de febrer de 1923. Signatura L-08314/001.

43 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes* 1923-1924, 10 d'agost de 1923. Signatura L-08315/001.

nomenat governador de la província, Javier Cabello, va intervindre en la qüestió. Va dirigir un telegrama a l'alcalde de Torrent constrenyent-li en el termini de vint-i-quatre hores perquè es restablira l'enllumenat públic al poble sota amenaça de multa.⁴⁴ A causa de l'apagada, es va convocar un ple extraordinari l'endemà suscitant-se un ardu debat. L'oposició a l'alcalde José Baviera va amenaçar amb una moció de censura per la seua incapacitat per a resoldre el problema.⁴⁵

Els ciutadans, pel seu costat, acudien a l'administració municipal per a tractar d'abreujar l'arribada de l'electricitat a les seues zones de residència amb les seues peticions. Així, Enrique Izquierdo va sol·licitar que s'instal·lara un pal de la línia elèctrica en la senda de Xenillet a fi que es transmetera l'energia per a l'enllumenat particular.⁴⁶ D'altra banda, José Monrabal va haver de reparar el cablejat que il·luminava el seu famós hotel del Vedat, després de la inspecció de la línia d'alta tensió que li proporcionava el fluid elèctric, per un tècnic municipal, per a garantir la seguretat dels seus hostes.⁴⁷

Mentre que el sistema elèctric s'expandia en pro de la modernitat i el desenvolupament del municipi, substituint als vells fanals de gas i petroli als carrers, Torrent mancava de servei de telègrafs per a les comunicacions. L'ajuntament va voler que s'unificara en una futura casa de Telèfons i Telègrafs també el servei de Correus. A l'agost sabem que el regidor Francisco Chiner va posar a la disposició del servei en tràmit una casa que tenia al carrer de Sant Cristòfol com a local per a l'oficina de telègrafs i a principis de setembre l'alcalde Vicente Roig Ortí va rebre una carta del diputat del districte de Torrent José Campos Crespo, informant-lo de la determinació de la Direcció General de Correus i Telègrafs d'instal·lar una estació de correus i telègrafs en la població, però de servei limitat, sempre que el municipi facilitara un local com a oficina amb les condicions d'amplitud i decòrum necessàries i un habitatge per a l'oficial encarregat. Així mateix, havia d'aportar el mobiliari adequat a les funcions del servei, el material pertinent i

44 «Torrente a obscuras». *El Pueblo*, 9 de gener de 1923, p. 1; «Gobierno Civil». *El Pueblo*, 10 de gener de 1923, p. 2.

45 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 9 de gener de 1923. Signatura L-08314/001.

46 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 9 de març de 1923. Signatura L-08314/001.

47 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 16 de març de 1923. Signatura L-08314/001.

No se
devuelven
los
originales
10 Cents.

ACTIVIDAD

Redacción
y Administración
Cervantes M. S.
TORRENTE

SEMANARIO INDEPENDIENTE

Ciencias, artes, literatura, política, deportes y anuncios

Año I

TORRENTE 15 DE JULIO DE 1923

Núm. 1

¡Pueblo de Torrente!

Somos un puñado de jóvenes plébeos del ardiente entusiasmo de nuestra edad dorada, que enarbolando la bandera de los nobles sueños ideales, «te juramos nuevos Cides, por la cruz de nuestras espadas purgarte de renegados y felones».

Hermosa Villa que cual la Ciudad Benavente, vires alegre y confiada, nosotros que tanto te queremos y tanto anhelandos tu grandeza, recordando «la caída de aquella, que no fué ruina sino desmoronamiento» vamos a quitarles la máscara de su farsa a los «Polichinelas y Pantalones» que únicamente buscan tu dinero y decires a voz en grito, que por cima del dinero está tu felicidad, que ellos que rigen tus destinos puedan conseguirla a nada que quieran, despojarse de egoísmos y bujenz, y que ninguna alegría hay tan infame como la santa niegría que nace tras de haber hecho el bien ajeno.

Y si en el retablo de tus gobernantes se destaca la figura de alguno que sienta el alto sentimiento de las virtudes cívicas, con gran contento le tejaremos una corona de laurel inmarcescible, con gran contento le cantaremos un himno de gloria y las trompetas de la fama le proclamarán «bienhechor de la Villa». Con gran contento, porque ese contento llevará a nuestro ánimo dolido la grata afirmación de que aun quedan en Torrente, **torrentinos leales.**

Al propio tiempo con la colaboración de plumas de otros pueblos, las más de ellas ya consagradas, por una no interrumpida y 12 años campaña de largos años, estableceremos culturales corrientes de inteligencia que nos servirán para el cumplimiento de las leyes de la «Solidaridad y del indefinido progreso de los Pueblos».

Todo ello pretende ser nuestra obra, pueblo de Torrente, obra que como humana no podrá estar exenta de defectos, pero que si nos los dices y la miras con piadoso cariño, por la recta intención que nos guía, llegará a ser fructífera y duradera.

A los compañeros de la Prensa en general

Marineros hechos a la mar en la carabela «Actividad» sentimos miedo de cruzar ante la magnificencia de vuestras naves que saben ya de la inmensidad de todos los horizontes y pueden reírse de ella y de nuestra impericia.

Pero si nuestra gentil audacia, que recuerda la de los exploradores quijotes del siglo XVI, os mueve mas que a sangrienta burla, a la protección que podeis dispensar por ser fuertes, desde hoy y allá donde nos dejen las turbulentas aguas de la vida, en playas venturosas o en mares desolados, nuestra bandera quedará izada, desplegada a los vientos, en ostensible manifestación de un saludo del alma y singular agradecimiento.

A mis Compañeros de Redacción

Vosotros los amigos de antes y hermanos ahora en las vicisitudes, conquistas y reveces de ésta lucha, no olvidéis ni un solo momento que por ser voluntaria estamos más obligados a permanecer en las avanzadas, combatiendo enérgica mente consecuentes con nuestro lema, sin treguas ni desmayos; que pronto os digan «invencibles paladines de la social justicia, gentiles evanquelistas de las doctrinas de la Civilización, artistas y grandes artistas de este gran Arte», que un novelador eximio le deca «esquivo y doloviso arte de escribir».

Y mientras, con un fuerte abrazo leal que a todos muy juntos nos estrecha, recibid mi corazón y mi alegría.

El Director,

Los grandes problemas sociales

“El Caciquismo”

En el parlamento, en el alcornoque, en el pólipo, en los cascabels del Congreso, en la Prensa, en el teatro, en la tertulia, casuales, con miras amplias y serenas, con un oportuno criterio lógico libre, emancipados de los purulentos trivialidades de la prensa, filan, exámenes, plateros, jueces, una escandalosa en ese leonante bandido que llamamos libertad, crecen, con encenso olímpico, agita por el encenso ritual que produce la lucha, esa hipocresía política, económica, cuyo monito de la misma con un giro escabroso, con una responsabilidad, previene más pesa en nuestro ánimo el apolante considerando de su efectividad, de su realidad, que el valor profundo de su expresión que, a lo sumo, llegaría a proporcionar una sencilla analogía, como la de Thatcher.

No hay modo de apolante este conducto físico, no hay pluma ligada que se resista a un embate violento contra ese incógnito, precioso, agonizante, vil, que delira de bonanza del léxico de un pueblo ciego «CACIQUISMO». Los desprecios de la imprección, esa metáfora, esta que insulta el mundo de la razón y de la justicia, esa política, esta que los estereotipos cuales que se emborachan en un incesante de sangre, ferocidad, sin vena, esta porque ha sido símbolo de una heroica e inconsciente responsabilidad.

LA LABOR LITERARIA DE NUESTROS REDACTORES

Don Benigno Pereda, del Bto, uno de nuestros ilustres redactores en Madrid, que en el invierno último publicó una novela titulada *Una buena proporción*, que ha merecido el aplauso «casi de la prensa y a la que el público le está dispensando un favor creciente y notable.

y que aluden con la zaga unos castillos ciudadanos, lleva, impelido, el germen de una utopía necesaria que nos hará volver como las espaldas de Benavente y de Voght, a los antiguos compañeros.

No se trata ahora de catalogar acontecimientos, apócrifos, de analizar hechos que pudieran propor-

cionar saludables enseñanzas deductivas, ni de glorificar, brillantemente, las irrupciones apócrifas de una política socialista, demócrata y corrupta. El «yo me río del pueblo», principio, elemento de un programa individual, a todos los que pervenidos, clama una conciencia vinculada por el espíritu moralológico de las que en una bella, atrevida, sublime y fascinadora nostalgia, señalan la ruidosa locura de Pío o los sangrientos desahucios de De Quincey, para promulgar, para cristalizar y para difundir, con la simple fuerza que nos inspira nuestra fidelidad y levedad, esos principios democráticos, que en sus corrientes requeridoras han de alzar, por su lindeza, espíritu, sus homogeneidades intelectuales, todos los elementos seccionistas e incongruentes, locos, vicios, duros, aglutinados, ideales RESUR- GIMIENTOS.

Comienza ahora a salir, déjame, el copioso asistente del Agro, alimentado por el fuego espiritual del alma dolorida del pueblo. El exótico va llegando a su ocaso. El primer azar precipitará nos lleva el alma de optimismo, pero una ráfaga escarlata crasa por nuestra imaginación redolante los alas voladoras de nuestro espíritu para amarrar en el codo codo de una política conculca:

“Agitarlo” es, pretende ser el menos, sinónimo de “democracia”, de “emancipación”, de “libertad”, evocaciones sublimes que hacen estremecer de ansiedad a todo el universo.

Existe una fuerza militante, alélica, reaccionaria, atropada grotescamente con los andrógos de un idea-

El setmanari Actividad, dirigit per Gerardo Marín, va publicar el seu primer número el 15 de juliol de 1923 per a informar al públic de Torrent de les coses que passaven al poble.

personal municipal per al repartiment, fins que poguera nomenar-se per l'Estat. L'ajuntament va acordar acceptar les obligacions que se li imposaven per a comptar amb l'oficina, encara que a instàncies d'un dels edils es va pregar al diputat valencià que aconseguira que la concessió fora declarada com un servei permanent i no limitat i, sobretot, que s'abreujara la instal·lació de l'estafeta.⁴⁸

El setmanari local *Actividad*, dirigit per Gerardo Marín, d'orientació conservadora, que el seu primer exemplar va eixir a la llum el 15 de juliol, i del qual només coneixem de l'existència de quatre números, tots ells publicats en 1923, i que recollia el testimoni dels anteriors periòdics existents a Torrent a les acaballes del segle XIX i començaments del XX: *La Crónica*, *El Torrentino* i *El Regional*, a fi d'informar els torrentins dels assumptes que esdevenien al seu poble, va arremetre contra Campos Crespo, quan era el candidat governamental del districte, en comprometre's en un míting al cinema Cervantes davant els seus seguidors, durant la campanya electoral, entre altres coses, al fet que en quaranta-huit hores Torrent disposaria de telègraf quan ell arribara al Congrés.⁴⁹ La promesa, pel que sembla formulada al gener, al setembre, com hem pogut comprovar, després d'assegurar-se el seu escó al maig, encara no s'havia materialitzat i no va arribar a materialitzar-se tampoc al llarg de 1923, tal vegada pels esdeveniments de la política espanyola, que per descomptat no van ser aliens a la vida municipal.

48 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 7 de setembre de 1923. Signatura L-08315/001.

49 PORRAX, «Comulgados con ruedas de molino». *Actividad*, 9 de setembre de 1923, p. 1.

LA INCERTESA POLÍTICA

A Torrent com en la resta d'Espanya, 1923 va ser un any de sobresalts polítics. El calendari els primers mesos va estar marcat per una campanya electoral a les Corts que va culminar amb les eleccions generals del diumenge 29 d'abril per al Congrés i el 13 de maig per al Senat, irregulars en el seu desenllaç pel maneig del govern liberal presidit per Manuel García Prieto, a fi de no perdre un poder que de nou es va assegurar la conjunció liberal després dels comicis. En el districte de Torrent, al qual pertanyien els municipis del partit judicial: Alaquàs, Albal, Alcàsser, Aldaia, Alfafar, Beniparrell, Catarroja, Quart de Poblet, Xirivella, Llocnou de la Corona, Manises, Massanassa, Picanya, Picassent, Sedaví, Silla i Torrent, a més de Benetússer i Paiporta, es va presentar el conegut José Campos Crespo, encasellat del partit liberal, per la facció representada pel Comte de Romanones. Campos, en el seu discurs pronunciat en el cinematògraf de Torán, va llançar una sèrie de promeses amb veu sonora, ferma i to de càtedra, beneficioses per al progrés de Torrent: la posada en funcionament del telègraf a la qual hem fet al·lusió, la construcció d'un pont sobre el barranc de l'Horteta ocupant majoritàriament treballadors torrentins, la creació d'escoles, etc... compensades per eixordadors aplaudiments del multitudinari públic allí congregat, però sobre les quals mostrava el seu escepticisme el setmanari *Actividad* per la càrrega demagògica que desprenien les seues paraules.⁵⁰ El carismàtic i embolicador Romanones, per nom Álvaro Figueroa, i el seu fill, el Marqués de Villabrágima, amb nom idèntic al del seu pare, es van desplaçar a Torrent en alguna ocasió per a prestar el seu suport al seu candidat.⁵¹ Ara bé, l'estada de Campos Crespo en el Congrés va ser tan efímera per la revolta del general Primo de Rivera contra el govern, quatre mesos després que recollira la seua credencial després de la seua victòria en el districte per 8.260 vots enfront del seu rival José María Coll,⁵² que el diputat a penes va tindre temps de sacsejar la pols del seu escó i, molt menys, d'afrontar els seus compromisos. Amb tot, els seus gestos generosos van arribar

⁵⁰ Ibidem

⁵¹ ANDRÉS LÓPEZ, Victoriano, Torrent: «Apuntes y datos muy curiosos referentes a esta villa» (introducció i transcripció de J. R. Sanchis Alfonso y José Royo Martínez). *Torrents*, núm. 11. Torrent, 1997, p. 88-89.

⁵² «El escrutinio general de las últimas elecciones». *El Pueblo*, 3 de maig de 1923, p. 3.

a la capital del partit judicial en forma de donatius, com en el piadós acte en homenatge a la vellesa, en el qual va estar convidat el cardenal Benlloch, per al qual es va desprendre de quatre mil pessetes.⁵³

A la casa capitular de la plaça Major l'any polític va ser pròdig quant a la remesa d'alcaldes, perquè la vara de comandament va passar per quatre mans diferents. El primer d'ells va ser José Baviera Ros, nomenat el 23 de maig de 1922. El seu mandat va concloure transcorreguts huit mesos, el 24 de gener.⁵⁴ La gestió per l'apagada que va deixar a les fosques el poble res més començar l'any va rebre fortes crítiques entre l'oposició i en dues ocasions es va demanar un vot de censura contra ell. Suposem que la resolució del problema elèctric seria determinant per a la seua destitució en el càrrec pel governador d'acord amb la llei orgànica municipal de 2 d'octubre de 1877, malgrat que la morositat dels ajuntaments a l'hora d'afrontar el pagament dels serveis dels quals eren receptors era una constant.

Va substituir a Baviera el regidor liberal Vicente Roig Ortí. El nou edil es va comprometre a fer una administració honrada,⁵⁵ tot i que l'oposició conservadora no tardaria a acusar-lo de beneficiar-se d'uns quants milers de pessetes en el repartiment de llicències. La primera autoritat municipal es va defensar enfront dels qui l'acusaven perquè, a diferència d'aquells que li assenyalaven, sempre, deia, obrava a plena llum i no feia els comptes amb llapis com van fer alguns antecessors, per a esborrar després números i fer càbales. Per descomptat, que la seua resposta va ocasionar un gran escàndol en la sala d'actes de l'ajuntament, entre els seus contraris, convertint-se el ple en un mercat de marmaneres, segons informa *Actividad*.⁵⁶ El mateix setmanari va traslladar a les seues pàgines les bravates de l'alcalde, quan afirmava contundent que la persona que no li convinguera a l'ajuntament, la tiraria pel balcó al carrer, o en autoproclamar-se l'amo del poble.⁵⁷

53 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 25 de maig de 1923. Signatura L-08314/001; «Gacetillas» *Diario de Valencia*, 23 d'octubre de 1923, p. 3.

54 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1922-1923*, 24 de gener de 1923. Signatura L-08314/001.

55 Ibidem

56 «Sesión del ayuntamiento del siete de los corrientes». *Actividad*, 9 de setembre de 1923, p. 3; Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 7 de setembre de 1923. Signatura L-08315/001.

57 JUAN, Emilio, «Política local», *Actividad*, 16 de setembre de 1923, p. 1.

L'alcaldia de Roig va coincidir en el temps amb la revolta a Barcelona del capità general Miguel Primo de Rivera, el 13 de setembre, contra el govern de García Prieto. Alfons XIII va donar suport a l'aldarull i el govern constitucional va dimitir. Primo de Rivera, de visita a Torrent el 8 d'octubre de 1920 amb el seu estat major per a presenciar unes maniobres militars en el Vedat,⁵⁸ va formar un Directori militar que s'encarregaria de les tasques de govern, va dissoldre les Corts, el funcionament del jurat en l'Administració de Justícia, va crear el sometent a tot Espanya i va destituir els empleats que no anaven a les oficines públiques. L'endemà del colp, a València es van reunir els Generals i caps de cos amb comandament, sota la presidència del Capità general Zabalsa. Després de la trobada, van entregar una nota a la premsa en la qual afirmaven que la guarnició valenciana romandria al costat del poder constituït. Molts van interpretar que no secundaven l'alçament. Però l'endemà encarregaven el comandament d'aquesta Capitania militar al Governador militar Balbino Dolz del Castellar i es declarava l'estat de guerra en tota la regió militar.

El 16 de setembre el capità de la Guàrdia Civil de Torrent, amb la declaració de l'estat de guerra, va assumir el comandament militar de la localitat en el que afectava l'ordre públic i les ordres que amb el mateix tingueren relació.⁵⁹ El 28 de setembre el consistori va acordar per unanimitat oferir el seu suport incondicional, i de tot el poble de Torrent, al general de Jerez perquè, segons ho expressaven els regidors, la població va observar amb simpatia el seu ascens al poder puix que tenia l'esperança que les noves autoritats venien a substituir a un règim desprestigiats, que guanyaria la batalla contra el caciquisme i la corrupció administrativa entronitzada, i d'aquesta manera els representants del municipi li ho transmetrien al militar en un telegrama de felicitació.⁶⁰ La Caixa Rural i Sindicat Agrícola, la denominació original de l'extinta Caixa d'Estalvis de Torrent, igualment va secundar l'adhesió al nou règim a través del seu president Tomás Miquel, en nom de la institució

58 ANDRÉS LÓPEZ, Victoriano, *op. cit.*, p. 88.

59 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 21 de setembre de 1923. Signatura L-08315/001.

60 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 28 de setembre de 1923. Signatura L-08315/001.

i dels seus dos mil cinc-cents socis, en un altre telegrama⁶¹ que no va tardar a respondre agraït Primo de Rivera.⁶² L'església local, en la mateixa línia, també va ser complaent amb la situació creada i el 14 d'octubre es va celebrar una missa en la parròquia de l'Asunción fent rogacions per a assolir de Déu la llum i acord al govern del nou règim.⁶³

La declaració del govern municipal de Vicente Roig, favorable al Directori dirigit per Primo de Rivera, no va obtindre més resposta governamental que la dissolució de l'ajuntament l'1 d'octubre, en virtut del Reial decret de 30 de setembre en el qual es disposava el cessament en les seues funcions de tots els regidors dels ajuntaments d'Espanya, com a primer pas del que pretenia ser la desarticulació del caciquisme i la purificació de la vida municipal, de la manera en què el transmetien alguns diaris, com *Las Provincias*.⁶⁴ Les caixes municipals, previ arqueig, van quedar tancades i segellades, i van prendre la jurisdicció del municipi nous edils. En aquest sentit, el 2 d'octubre es va convocar una sessió extraordinària del ple per a donar compliment a la disposició del Directori, segons ho ordenava el governador civil de la província, substituït pel governador militar. La sessió va estar presidida pel capità Comandant militar de Torrent Francisco Ríos Romera. Va cessar els regidors i a l'alcalde Roig convidant-los al fet que entregaren les seues insígnies. Després de la destitució van ser convocats els vocals associats de la Junta Municipal,⁶⁵ presents en l'acte i el comandament militar els va donar possessió de les seues atribucions com a regidors. Tot seguit els edils van elegir per votació amb papereta a Antonio Morant Giralt, com a alcalde; als tinents d'alcalde i als procuradors síndics. Aquests últims, representants de l'ajuntament en els processos judicials, van ser nomenats per aclamació.⁶⁶

61 «Valencia». *Las Provincias*, 4 d'octubre de 1923, p. 2.

62 «Contestación». *Diario de Valencia*, 9 d'octubre de 1923, p. 2.

63 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 12 d'octubre de 1923. Signatura L-08315/001.

64 «Los nuevos alcaldes de la provincia». *Las Provincias*, 6 d'octubre de 1923, p. 3.

65 Instància local formada per membres de l'ajuntament i una assemblea de vocals entre els veïns contribuents, nomenats per sorteig, la funció més important de la qual consistia en l'aprovació dels pressupostos municipals.

66 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 2 d'octubre de 1923. Signatura L-08315/001.

Però l'alcaldia de Morant Giralt es va diluir en tot just dos mesos. El 26 de novembre va assistir al ple municipal el delegat d'inspecció Manuel Martos Benítez, capità del Regiment de Caçadors Victòria Eugenia 22 de Cavalleria per inspeccionar els serveis municipals i depurar responsabilitats, segons les noves autoritats. L'ajuntament va facultar un secretari que li acompanyara.⁶⁷ El 4 de desembre en un altra sessió extraordinària, després de l'auditoria i l'informe instruït pel capità Martos, es va donar lectura a la comunicació del governador civil decretant nul·la la constitucionalitat de l'ajuntament de Torrent, portada a efecte conformement a la disposició del 30 de setembre, i el cessament fulminant de l'alcalde, els tinents d'alcalde, els síndics i els regidors que conformaven la corporació. Es va decretar així mateix el cessament del depositari de fons municipals.

El governador va ordenar la remissió al govern civil dels comptes municipals de l'ajuntament torrentí, corresponents als exercicis dels últims quinze anys (de 1906 al primer semestre de 1923-1924), al nou equip municipal que, com a l'octubre, va eixir triat d'entre els vocals associats de la Junta Municipal, encapçalant l'alcaldia el professor Salvador Pardo Bochons.⁶⁸ Aquesta manera d'actuar va respondre al fet d'haver-se trobat per a usos domèstics i comercials determinada documentació de caràcter administratiu: comptes, pagarés, talonaris... segons revelava la premsa. A causa dels informes recaptats pel delegat habilitat pel governador provincial a Torrent es va comminar als ordinadors de pagaments i depositaris a reintegrar a la caixa municipal en el termini d'una setmana la quantitat de trenta-dues mil duros, sota advertència judicial.⁶⁹ Pese al terratrémol que es va deslligar entre les quatre parets del consistori per la malversació detectada, en general el colp militar va ser rebut sense excessius escarafalls en la capital del partit judicial. L'evolució d'aquella dictadura primorriverista, que va durar set anys, i com va afectar a Torrent forma part d'una altra història.

67 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 26 de novembre de 1923. Signatura L-08315/001.

68 Arxiu Municipal de Torrent. *Llibre d'actes 1923-1924*, 4 de desembre de 1923. Signatura L-08315/001.

69 «El día en el Gobierno Civil». *Las Provincias*, 23 de desembre de 1923, p. 3.

*** 1923 ***

L'ANY QUE VA PASSAR DE

*** TOT ***

Manolo Sanchis.
Codirector REVISTA CENDRA

A principis de l'any, la ciutat de València canviava d'alcalde, a don Juan Artal Ortells, originari de Sueca, d'ascendència liberal; advocat i periodista de professió. El qual es va mantenir en el càrrec durant nou mesos. Durant el període que va ser a la casa consistorial, van esdevenir tres fets que van marcar el seu mandat.

Els actes de la coronació el mes de maig de la Verge dels Desemparats, la mort a l'agost del pintor Joaquín Sorolla Bastida, i al setembre el colp d'estat del General Primo de Rivera, motiu pel qual va acabar destituït ocupant el seu lloc el general d'enginyers Juan Avilés Arbau. Res més començar l'any naixia a València, Santiago Grisolí a Jerez la cantant Lola Flores. La ciutat va iniciar l'any amb les seues activitats habituals, vivint dia a dia els fets que anaven succeint, els quals anaven a canviar la vida polític social en els pròxims anys, no sols a la ciutat, sinó també a Espanya i en tota Europa.

GENER- FEBRER DE 1923

La vida teatral estava en crisi, com diu l'anuari del periòdic de les Províncies, ja que molts dels teatres es dedicaven a compaginar sessions de cinema amb obres teatrals.

Una de les estrenes cinematogràfiques de l'any va ser "Doloretas" de José Buchs, primera pel·lícula rodada íntegrament a la ciutat de València i en l'albufera, protagonitzada per Elisa Ruiz Romero "La Romerito", Manuel San Germán i María Comendador, que es va estrenar en el Teatre Líric, el mes d'abril.

En l'àmbit internacional es va projectar "El Chico" de Charles Chaplin, en el teatre Principal, el qual va oferir una breu temporada de cinema. Després de la campanya d'hivern del teatre, es va projectar la pel·lícula "Los cuatro jinetes del apocalipsis", basada en la novel·la homònima, escrita per Vicente Blasco Ibáñez i protagonitzada per Rodolfo Valentino i rodada en els EUA l'any 1921.

MARÇ DE 1923

El 10 de març es fundava el *Club Esportiu Vila-real*, i l'11 del mateix mes va haver-hi una important vaga de comerciants, que protestaven per l'aplicació de l'impost d'utilitats.

Les festes de San José, es van celebrar amb gran brillantor segons l'historiador Soler i Godes; es van plantar 41 falles, més una a Torrent en total 42.

El tema principal de les falles van ser el futbol, i els bous. Lemes que apareixen entre 11 i 15 cadafals, juntament amb el problema de l'habitatge, que es tracta en sis, i els temes polítics que es mesclen amb la guerra amb el Marroc. També hi ha un nombrós grup de falles que tracten principalment amb qüestions domèstiques, regionals i folklòriques.

Hui el Fut-bol está de moda
En carácter cronic y hará
Els menuts , micháns grandes
Y atres de'edad "avanzada"
Se dediquen al fut-bol
En una aficio entusiasta.
Tan re gran. Que hasta ensomíem
En este Sport y en tal saña,
Qu'es comensen a patades
En la dóna Hasta qu'es cansa.

Y per totes estes Cóses
La cudix la chent en masa
Als camps de fut-bol en comte
D'anarsen paca la plaza
Dels bous a vore la festa
Qu'es diu nacional encara.

1923 Llibret Pilar y Torn
Ortografia original.

Godes es fa ressò en la seua crònica, sobre l'impost que l'Ajuntament va posar per la il·luminació extraordinària a les falles, per la qual cosa el primer dia, les llums, van estar apagades, tenint els fallers que encendre els balcons perquè hi haguera més il·luminació de carrer.

Entre les 42 falles que es van plantar, van ser premiades; la del carrer Trinitaris, dels Artistes Alfredo Just i Aigualir, Burjassot- Na jordana de l'artista Vicente Vercher, la falla del carrer Cocinas, de Carmelo Vicent, totes elles amb temes domèstics i folklòrics. La plaça del Collado construïda en el taller de Vicente Guillot, on treballava

Regino Mas. La qual criticava els problemes de l'habitatge a la ciutat. Sant Gil-Guerrero Romeu, dels artistes; Sanchis i Paula, dedicada al tema de moda, “el futbol”, Hernán Cortés. - Pi Margall-Ciril Amorós, de l'artista, B. Rodríguez amb un tema de caràcter polític, Lepant-Jerusalem, dels artistes; Roca, Roc i Soler, dedicada als esports i Nau - Bonaire, de Carmelo Roda, amb un tema de caràcter domèstic. Va guanyar el premi al millor llibret, atorgat per Lo Rat Penat, la falla Trinitaris, del poeta festiu José María Esteve Victoria.

En l'àmbit de publicacions, va aparéixer “El Ninot”, editada per la penya del mateix nom, la qual va donar un premi a la millor falla de l'any. El “Pensat y Fet” núm. 15 que va editar diversos especials dedicats a la coronació a la Verge, i a la fira de juliol i “El Faller” núm. 3, el qual va publicar dues edicions, totes dues aparegudes en falles.

Al costat d'aquestes publicacions especialitzades apareixen notícies en els periòdics locals *Diario de València*, *La Voz de Valencia*, *La Reclam de Cinema*, *La Sombra*, *El tío Pep*, *El Pueblo* i *El Mercantil Valenciano*. Curiosament, aquest mateix any va morir a l'octubre el president de l'Associació de Premsa Valenciana, José Épila Simón, el qual era un assidu col·laborador de totes les publicacions falleres de l'època. Al cap de pocs dies naixia a París l'actriu francesa Sarah Bernhardt.

ABRIL- MAIG DE 1923

Des de principis del mes d'abril, la societat valenciana es va posar en marxa per als festejos de la coronació de la Verge, anunciant-se els actes en nombroses revistes i periòdics.

Els actes de la coronació es van iniciar el divendres 11 de maig i es van prolongar fins al 22 del mateix mes, període, que es va engalanar tot el centre de la ciutat amb arcs triomfals, a càrrec de diversos tallers locals de fusteria, entre ells el més conegut el de Carlos Cortina. Tot això acompanyat per desenes de festejos, presidits pels Reis, els quals es van instal·lar a la ciutat des del dia 11 de maig.

En els festejos va haver-hi de tot; música, pólvora, esports, desfilades i bous. En aquests últims va prendre l'alternativa el destre valencià Rosario Olmos Caballero, el dia 11 maig en la plaça de bous de València.

Un dels fets més populars i cridaners va ser la cavalcada històric-religiosa, en honor de la coronació a la verge. La desfilada va recórrer tot el centre de la ciutat, en el qual es van poder veure pel públic onze carrosses al·legòriques, dedicades a la verge, construïdes pels artistes carrossers: Vicente Benedito, Alfredo Just, Antonio Vercher, Sanchis Arcis, i Andrés Cabrelles.

El 20 de maig es va inaugurar l'estadi de Mestalla, amb el partit entre el *València CF* i el *Llevant FC*, sent l'alcalde qui va donar el servei d'honor.

JUNY-JULIOL DE 1923

A principis del mes de juliol es va inaugurar Stadium d'espots, construït en el riu i projectat per l'arquitecte Goerlich entre els ponts de la Trinitat i del Real, i les obres del qual havien començat el mes de març.

Amb motiu de l'obertura, es va celebrar una revetla nocturna a benefici de l'Associació de la Premsa, que va congrega a més de 30.000 persones. En la qual es va plantar una falla en el llit del riu que feia al·lusió a la construcció de l'estadi. L'endemà es va jugar el primer partit de futbol, del *Llevant* contra el Nuremberg, aquesta vegada a benefici de l'Associació de Caritat.

El 12 de juliol en ple centre de la ciutat, va ocórrer un atemptat contra la cantonada de la plaça d'Emilio Castelar, amb el carrer de les Barques, contra dos membres del sindicat Lliure de la Banca, Borsa i Indústria, que havien vingut a la ciutat a donar un míting. Pocs dies després es van celebrar els actes de la Fira de Juliol, els quals es van iniciar el 24 i van durar fins al 6 d'agost, celebrant-se l'últim dia la Batalla de flors, en la qual van desfil·lar deu carrosses al·legòriques, en les quals van tornar a participar els artistes carrossers; Benedito, Cabrelles, Sanchis Arcis i Alfredo Just, sent la primera vegada en la història del certamen que el premi és declarat desert.

AGOST DE 1923

El 10 d'agost moria a l'edat de seixanta anys en la població de Cercedilla, Joaquín Sorolla. La notícia va commoure a tota la societat valenciana, la qual es va bolcar en el seu sepeli sent traslladat el seu cos el 13 d'agost a la ciutat, rendint-li honors de Capità General.

No havia passat un mes, quan a la ciutat es va declarar l'estat de guerra, després del colp d'estat militar de Miguel Primo de Rivera. L'endemà del colp, a València es van reunir diversos generals, sota la presidència del Capità General Zabala. Després de la trobada, van donar una nota a la premsa en la qual afirmaven que la guarnició valenciana romandria al costat del poder constituït.

Molts van interpretar que no secundaven l'alçament. Però l'endemà encarregaven el comandament d'aquesta Capitania militar al governador militar Balbino Dolz del Castellar i es declarava l'estat de guerra en tota la regió militar. Es van dissoldre les Corts i es va suspendre el funcionament del Jurat en l'Administració de Justícia, va crear el Somatén en tota Espanya, va destituir els empleats que no anaven a les oficines públiques i va suspendre tots els Ajuntaments.

SETEMBRE- DESEMBRE DE 1923

El 9 de novembre, lluny del Cap i Casal s'iniciaven uns fets que en pocs anys canviarien la història de tota Europa, a la ciutat de Munic (Alemanya), després de l'intent fallit de colp d'estat pel partit Nacionalsocialista van ser processats i condemnats a presó Adolf Hitler i Rudolf Hess, entre altres dirigents nazis.

El dia dos de desembre venia al món Maria Callas, cantant d'òpera estatunidenca d'origen grec. Al cap de pocs dies el 6 de desembre, s'inaugurava el Gran Teatre, conegut anys més tard com a *Cinema REX*, situat en el cèntric carrer de Marqués de Sotelo, el qual va obrir les portes, amb una doble presentació de dues sarsueles, en la qual es va estrenar "Doña Francisquita".

Poc temps després de la seua inauguració van començar amb les exhibicions cinematogràfiques, i va passar a dir-se Gran Cinematògraf, exhibint pel·lícules com "Miguel Strogoff", "El comte de Montecristo" o "La Cobla Andalus". A la fi d'any naixia a Barcelona l'escultor i pintor Antonio Tapies i moria a París l'arquitecte francès, Gustave Eiffel.

*** QUI ÉS QUI EN 1923? ***

Manolo Sanchis.
Codirector REVISTA CENDRA

1.POLÍTICA

Juan Artal Ortells.

Polític valencià, que va militar en el Partit Liberal i va ocupar l'alcaldia de la ciutat de València entre febrer i setembre de 1923. Després de deixar l'alcaldia, Artal no va deixar la política i va ser regidor alguns anys més dedicant-se professionalment a l'advocacia i sent considerat un dels més destacats advocats civils de la regió en les dècades dels anys 20 i 30. El 24 de setembre de 2012 la Comissió de Cultura de l'Ajuntament de València va decidir dedicar un carrer a la memòria de Juan Artal Ortells a la ciutat, aprovant en ple "denominar una via pública de la ciutat amb el nom; plaça de Juan Artal Ortells (alcalde de la Coronació).

Juan Avilés Arbau.

Va nèixer a Tarragona, va ser general de brigada d'enginyers, que va ocupar l'alcaldia de la ciutat de València entre setembre de 1923 i octubre de 1924. Va ser el primer a ser nomenat alcalde de la ciutat després del colp d'estat del general Primo de Rivera.

Juan Artal Ortells, alcalde de València.
Font: M.Sanchis.

Elisa Ruiz Romero "La romerito". Font:
M.Sanchis.

2.CULTURA

Joaquín Sorolla Bastida.

València, 27 de febrer de 1863- Artista prolífic, va deixar més de 2200 obres catalogades mor en Cercedilla, província de Madrid, el 10 d'agost de 1923.

Elisa Ruiz Romero "La romerito".

Va nàixer a Sevilla 25 d'abril de 1903- actriu espanyola de cinema mut considerada, l'estrela més popular del cinema espanyol durant els anys vint. Va arribar a rodar més de trenta pel·lícules. Després de l'arribada del cinema sonor pràcticament es va retirar del cinema. En 1923 estrena la pel·lícula "Dolores".

Manuel San Germán Ocaña.

Va nàixer en Palos de Moguer, Huelva 1897. Actor espanyol. Sobrenomenat el "Rodolfo Valentino espanyol" s'inicia al cinema com a figurant en els estudis Pathé de París. Debuta al cinema espanyol amb "Dolores" en 1923. Durant els anys finals del cinema mut va alternar el seu treball amb el cinema alemany i francès.

Manuel San Germán Ocaña. Font: M.Sanchis.

Rosario Olmos Caballero. Font: M.Sanchis.

Rosario Olmos Caballero.

Matador, nascut a València el 3 d'octubre de 1897, i mort a la seua ciutat natal el 24 de novembre de 1966. Era a penes un xaval quan, en la xicoteta localitat valenciana de Xelva, va fer el “paseíllo”. En pocs anys va aconseguir un notable domini de l'ofici, que li va permetre donar principi a la temporada de 1923 prenent l'alternativa a València l'11 de maig, del mateix any.

José Epila Simón.

Va utilitzar els sobrenoms de *Falca*. Juan Palomo va ser periodista i nascut a València el 24 de febrer de 1866. Des de molt jove va ser redactor de “Las Provincias” (1891), Va arribar a ser el degà i mestre de tots els cronistes taurins valencians, i un dels més importants revisters de tota Espanya. Va escriure diverses obres de teatre. A mitjan desembre de 1922 va resultar elegit president de l'Associació de la Premsa, ocupant molt poc el càrrec, perquè a penes un any més tard va morir el 18 d'octubre de 1923.

3. POETES, PERIODISTES I INVESTIGADORS DE FALLES

Enrique Soler i Godes.

Va començar la seua carrera periodística amb tan sols 14 anys a Castelló de la Plana, en el diari La Província Nova. Va estudiar magisteri a l'Escola Normal de Tarragona, obtenint el títol l'any 1921. L'any 1923 aprova les oposicions a mestre i comença el seu treball a l'escola del districte de Chantada, Lugo.

José María Esteve Victoria (1889-1936).

Tipògraf, escriptor nascut a Llosa de Ranes, València. La seua vida professional la inicia en el diari "La Voz Valenciana" i "Diario de Valencia" periòdic que l'any 1910 publica per primera vegada en la premsa els esbossos de les falles. En 1912 va fundar les revistes; "Foc i Flama", "Rondalles Noves" i el "Pensat y Fet", en les quals va ser director. Les seues col·laboracions en revistes com "La Degolla" (1909), "El Conte del Dumenche" (1914) i "Cultura valenciana" (1926). Les seues fortes conviccions polítiques i religioses li van fer militar en els sectors Carlistes de la ciutat, aconseguint en les eleccions de l'any 1933 eixir de diputat per la Dreta Regional Valenciana. La seua activitat política en aquests anys va ser frenètica contra els elements, anarquistes i anticlericals, naixent en aquests dies la coneguda expressió popular "Acabar com el rosari de l'Aurora" per les lluites de carrer dels moviments Carlistes contra els Blasquistes. La seua religiositat li va fer ser membre destacat de diverses organitzacions de caràcter religiós, ocupant la Presidència de la Casa dels Obrers Catòlics de Llevant i l'habitació Obrera, així com conseller de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat. En 1934 s'afilia a la Falange Espanyola. Va escriure en nombrosos periòdics i publicacions com: el Diari de València (?) Foc i Flama (1912), Penat y Fet. (?) La Falla (1924), "Album Faller" (1932). En 1923 va aconseguir el premi al millor Llibret premiat per Lo Rat Penat amb el llibret de la falla Trinitaris.

Andrés Cabrelles Ramón (1869-1957).

Poeta, escriptor, pintor decorador, carrosser i Artista Faller, nascut 1869 en el poblat de Campanar de València on va estudiar en l'Ateneu Obrer i l'Acadèmia de Sant Carles, de València. Va treballar com plater, gravador i llibreter al costat del seu pare, lloc on es va créixer la seua passió per la lectura i l'escriptura. Afició que li va portar a conèixer a Costantí Llobart, personatge que li va ensenyar a ser un entusiasta valencianista, col·laborant durant més de huit anys en la realització del "Diccionari valencià castellà", publicat en 1887. Va treballar a l'Ajuntament de València, realitzant en les seues estones lliures falles, llibrets, cavalcades i carrosses per a la batalla de flors. Cultivant la pintura i l'escultura va fer el bust de Llobart que està situat als Jardins del Real.

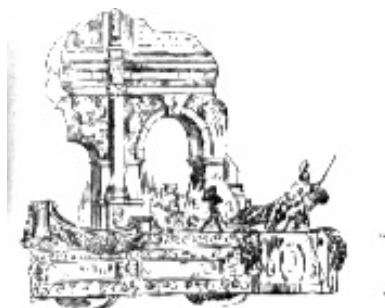
Va ser el mestre i amic personal del conegut artista Regino Mas, amb qui va dur a terme els guions i llibrets de les seues falles més conegudes. La seua fàcil ploma li fa participar en innombrables certàmens poètics rebent la "flor natural" dels jocs florals de València (1894-1909-1924-1946-). En 1908 organitza l'exposició commemorativa del naixement de Jaume I per a Lo Rat Penat. Els seus articles apareixen en nombrosos periòdics i publicacions com "Las Provincias", Lo Rat Penat, "La Degolla" i "La Trona."

Les seues col·laboracions en la premsa fallera són nombrosíssimes així com en els "llibrets" de falla. "El Ninot, Revista fallera feta per la penya El Ninot" del Cercle de Belles Arts (1923). Pensat y Fet. El Bunyol (1924), "Els Fallers" Revista de les típiques falles valencianes" (1944), Exposició del Ninot Indultat (1946), "La cotorra Fallera" (1946), "Art Faller. Revista gràfica de les falles" (1946- 48) "El Coet" (1948), "El Faller Major" (1944), "Llibre Oficial Faller" (1947) "Informació Fallera: revista gràfica dedicada a l'enaltiment de les Falles" (1949). "La Falla" (1951), "El Faller del Plata. Òrgan Oficial de la falla "El Túria" (1952), "Clima" (1959, "Carcasa Fallera" (1960).

En 1923 realitza dos de les carrosses per a Cavalcada al·legòrica a la Verge amb el lema la "Verge Coronada", i "València a la seua patrona", i en la batalla de flors amb el lema històric titulada "La senyera", amb les carrosses "Catalunya Històrica" i "Mallorca, l'illa daurada".

Carrossa 1a—Segle I. Representa la vinguda a Espanya en cos mortal de la Mare de Déu, en el Pilar de Saragosa, i de Santiago el Major, Patró de Espanya.—Construida pels senyors Herreros i Aragó. Font: *Pensat y Fet*. Maig, 1923.

Carrossa 3a—Segle IV. Representa l'Edicte de Milà per l'Emperador Constantí, sobirà convertit al Cristianisme, concedint la llibertat del cult públic a l'església Catòlica. Any 312.—Construida per l'artista senyor VERCHER. Font: *Pensat y Fet*. Maig, 1923.

4. ARTISTES FALLERS I CARROSSERS EN LA CORONACIÓ DE 1923

Alfredo Just Gimeno.

Artista plàstic nascut en 1898 a la ciutat de València, va estudiar medicina, belles arts i va voler ser torero. La seua vida professional la va orientar cap a l'escultura on va destacar per les seues obres monumentals especialment dedicades als bous. Sent un dels escultors més rellevants i influents de la seua època. Alfredo va nàixer dins d'una família d'ideologia progressista i laica relacionada amb els Blasquistes de l'època. La seua formació la va realitzar a les escoles laiques de la Casa de la Democràcia. A la fi de la guerra civil, el 14 d'agost de 1939 va partir amb vaixell de la ciutat francesa de Bordeus cap a Mèxic, començant així la seua etapa en l'exili. En 1942 rep una oferta de treball de gran envergadura, la realització dels grups escultòrics de gran grandària per a la plaça de Bous de Mèxic. Aquesta obra artística li va suposar el reconeixement de la seua carrera. Durant la dècada de 1950, va treballar algun temps a la República Dominicana coincidint amb Regino Mas en la Fira de la Pau i la Fraternitat del Món Lliure de Santo Domingo. Alfredo Just sempre va ser hospitalari amb les seues amistats republicanes en l'exili, entre elles els valencians Josep Renau i Manuela Ballester. Sempre va estar molt ben relacionat amb tots els presidents mexicans. Mai va tornar a Espanya. Va morir en 1968, a la ciutat de Nogueres (Arizona), on estava treballant per a realitzar un grup escultòric sobre Benito Juárez encarregat pel govern mexicà.

Carrosa 4a - Segle VI. Representa el Concili III de Toledo, convocat per Recaredo, que profesa la fe catòlica després de renunciar a l'arrianisme en la seua cort i la nació espanyola. Any 589.— Construida per l'artista senyor Gómez. Font: *Pensat y Fet*. Maig, 1923.

Carrosa 5a—Segle VIII. Representa la Reconquesta d'Espanya, en poder dels moros, per Pelai, baix l'empereu de la Mare de Déu de Covadonga. Any 718.— Construida per l'artista senyor FERRER. Font: *Pensat y Fet*. Maig, 1923.

Va fer falles, en les quals van proliferar els ambients taurins i els temes folklòrics. Va realitzar cartells i carrosses. Sent un dels artistes més destacats, ja que se li van encarregar en 1923 diverses carrosses per a la Cavalcada al·legòrica a la Verge; “La Visió del Coloseo” i per a la cavalcada històrica titulada “La Senyera” participe amb la carrossa “València i l’art”, construint l’arc triomfal del carrer Sant Vicent. Guanyant en 1923 el primer premi de les falles amb la del carrer Trinitaris.

Vicente Benedito Baró.

Escultor Pintor artista faller i decorador, faig innombrables treballs de tota mena relacionats amb la decoració i les belles arts, col·laborant amb el conegut artista i decorador Tadeo Villalba. En l’empresa “ARTS & GRAFTS” amb la qual tots dos decoren diversos edificis públics com el teatre Olympia, El Mercat Còlon o en edifici Albacar, situat al Carrer Gravador Esteve de València. La seua principal activitat l’orienta cap a la talla i pintura religiosa, així com les seues col·laboracions amb el Cercle de Belles arts de València on participa en moltes de les manifestacions festives que organitza l’associació, com a Carrosses, Arcs triomfals, i falles. Sent l’autor de “Pepet el chiquet del Círcul”, conegut ninot que es col·locava a les portes de la institució valenciana per a celebrar la festivitat de Sant Josep.

Foto de la Carrosa 10a: confecció i oferiment per València a la Mare de Deu de la valiosa Corona, fet memorable objete de les festes.— Construida per BENEDITO.

Completa la seua vida professional amb la seua activitat docent a l'escola d'Arts i Oficis Artístics on dona l'especialitat d'escultura, fins a 1954, va morir en 1956. En 1923 va realitzar una de les carrosses més importants per a la Cavalcada al·legòrica a la verge “La Corona” i un carro de passeig per als reis en la Batalla de Flores. Construïnt les carrosses al·legòriques per a la cavalcada històrica titulada “La senyera”, “Zaragoza La meua pàtria no es rendeix” i “Aureum opus”. Completant la seua col·laboració amb l'arc triomfal del carrer Zaragoza.

Antonio Vercher Coll.

Il·lustrador i dissenyador, nascut a València en 1900. Orientat pel seu pare que era il·lustrador de ventalls pel món de la decoració Estudiant en l'Escola de Belles Arts de Sant Carles de València. En la seua curta vida fa des de decorats teatrals falles i carrosses per a la fira de juliol, cartells, mobles, col·laborant en nombroses publicacions com “Blanco y Negro”, “Setmana Gráfica”, “Pensat y Fet” “Taula de Lletres Valencianes” entre altres. Va morir en 1934. En 1923 va plantar la falla Jordana Burjassot, va dur a terme una de les carrosses per a la Cavalcada al·legòrica a la Verge amb el lema “Emperador Constantino”.

Carrossa 7a—Segle XV. Any 1492.—Construïda per l'artista senyor STOLZ. Font: *Pensat y Fet. Maig, 1923.*

Carrossa 8a—Construïda per l'artista senyor SANCHIS ARCIS. Font: *Pensat y Fet. Maig, 1923.*

Carrossa 9a—Representa la devoció—Construïda per CABRELLES.

Carrossa 10a—Representa la confecció i oferiment de la valiosa Corona—Construïda per BENEDITO.

Rafael Sanchis Arcis.

Escriptor i decorador, nascut a València en 1864. Va estudiar a l'escola de Belles arts de Sant Carles, ingressant com a dibuixant en la litografia de Durá. Fins que va poder obrir el seu estudi. Es va dedicar a la pintura i la decoració, col·laborant en la pintura amb diversos artistes fallers, fent també carrosses festives. En 1923 col·labora en la falla Sant Gil-Guerrero Romeu alhora que participa en les carrosses dedicades a la coronació de la Verge dels desemparats amb la carrossa denominada "Llegenda poètica" i en les de la Batalla de Flors, amb el lema històric titulada "La senyera" amb tres carrosses: "La galera Real D'En Jaume I", "Mallorca: Les glòries del país", i una en col·laboració amb Benedito, Andrés Cabrelles i Stolz amb el lema "La corona d'Aragó". En la seua fase literària va aconseguir diferents premis organitzats per Lo Rat Penat i en la revista Foc i Flama, publicant diversos contes en "El Conte del Dumenche".

Carrossa 11a—Magnífica apoteosi final en honor a la Verge coronada i a la que se li rendixen cels i terra en unànima lloança i adoració.—Construïda per í artista senyor CABRELLES. Font: *Pensat y Fet*. Maig, 1923.

Ramón Stolz Seguí.

Pintor i decorador nascut a València en 1872 va estudiar a l'escuela de Belles arts de Sant Carles i en la de Sant Ferran de Madrid després d'estar a París durant en temps va tornar a València a principis del segle XX participant en diversos concursos. Va morir el novembre de 1924. Va ser pare del pintor Ramón Stolz Viciano 1903/1958, pintor muralista de caràcter religiós. Entre 1926 i 1935, va viatjar per Europa estant a França, Alemanya i Itàlia. A París va adquirir gran part dels seus coneixements sobre tècnica al fresc, que li van permetre des de 1932, ser professor de "Pràctiques d'ornamentació" a l'Escola de Belles arts de Sant Ferran, de Madrid. D'altra banda, en 1940 treballa en la restauració de la part arruïnada dels frescos d'Antonio Palomino de la Basílica de la Verge dels Desemparats a València. Desconeixem a quin dels dos (pare o fill, o als dos) correspon la participació en els actes de la cavalcada històrica Religiosa en honor de la coronació amb la carrossa titulada; "Reconquesta" i en la Cavalcada Històrica Titulada "La senyera". En col·laboració amb Sanchis Arcis, Benedito, i Cabrelles" i de manera individual amb la Carrossa "Història i tradició Popular d'Aragó."

*** FALLES FACSIMIL: ***

EL PASSAT DUT AL PRESENT

Joan Castelló-Iván Esbrí
Associació d'Estudis Fallers

En el si de les comissions hi ha un cert costum en aplegar la data de celebració d'un aniversari -especialment si és el centenari-, o d'una efemèride destacada, a reproduir de forma fidedigna i, si no, al·legòrica, aquella primera falla fundacional, la del primer premi aconseguit o la referent dins de l'imaginari fester; o almenys, es fa una ressenya en una de les escenes. I en gairebé no pocs casos, és motiu també d'algun recordatori o article en el llibret corresponent, com és el cas d'enguany de la comissió de Sant Valerià de Torrent.

A la fi, no deixa de ser un exercici de memòria històrica perquè els més majors puguen reviure moments passats i perquè les noves generacions puguen veure com eren les falles d'abans, quins materials s'empraven o com era el seu barri en dècades pretèrites.

En temps actuals de suro blanc, disseny per ordinador, guionistes (professionals o enamorats de la festa que no cobren un duro -perdó,

Reinterpretació de la
falla "*El globus de Milà*"
(Na Jordana, 1884)

que no cobren ni un euro-) i falleres i fallers que, com paguen una quota, no se'n volen saber d'aportar treball per a la comissió, sempre és bo donar una ullada enrere per a veure com era abans la festa i quin tipus de falla es plantaven en els carrers i places de les nostres ciutats.

El 1984, Na Jordana no sols celebrava el segon any en un nou emplaçament per a la seua falla (traslladada a la plaça del portal Nou en 1983), sinó que, a més a més, celebrava el centenari de la primera falla en la demarcació. La fita històrica es va commemorar amb nombroses activitats culturals, com exposicions retrospectives.

Una de les iniciatives més valorades va ser la reproducció, realitzada per l'artista Manolo Martín de la primera falla plantada en la demarcació, '*El Globus de Milà*' (1884). Va ser, possiblement, la primera vegada que al cap i casal es va plantar una falla facsímil, que permetia recordar els inicis de la comissió.

Tresera de
"Renaixen\$a", de
Mario Gual (Na
Jordana, 2022).
Foto Iván Esbrí

Quasi quatre dècades més tard, la històrica comissió del barri del Carme tornava a mirar cap al passat amb *'Renaixen\$a'* (2022), una falla de Mario Gual dedicada a l'hipotètic ressorgir d'una festa amb plantejaments ben diferents dels actuals i que en la part posterior (considerada la millor trasera de les falles de 2022) reproduïa els coronaments de falles emblemàtiques com ara el Pinotxo de *'Pinotxada universal'* (2001), el cap de la dona de l'època Imperi de *'Els Pecats capitals'* (1982), la figura femenina de *'Natura mare'* (2003), el Williams Shakespeare de *'El verí del teatre'* (1994), el moro (Tarek) i el cristià (Tomeu) de *'De la festa, la vespra'* (1997), el rei en Jaume de *'La Comoditat Valen\$iana'* (1988) i els últims habitants del Carme d'*'El barri'* (1986).

Aquest ventall obert a la història per a retre un tribut al seu particular imaginari de falles mítiques guanyadores del Primer Premi de Secció Especial va agradar que sembla que en 2023 hi haurà una tanda de noves referències a les millors falles vistes en el Portal Nou.

Per a arredonir els fastos de les seues Bodes d'Or, els 50 Anys (1945-1995), la cabanyalera Falla Reina-Vicent Guillot "Tio Bola", de cara a l'exercici faller de 1996, va encarregar a l'artista Joan Monleón Briones -un habitual de la demarcació- la rèplica del cadafal fundacional '*Al voltant de la paellera*', realitzada fa mig segle per Manuel Rams. Per a l'ocasió es va rebatejar com '*Nostra primera falla*', però el sentit va ser semblant. Si en la falla de 1945 es feia una reproducció de com s'havia constituït la comissió, entre un grup de veïns i veïnes al corralot de Voro al voltant d'una paella, la còpia fidedigna realitzada el 1996 servia per a tributar el continuisme d'aquella iniciativa i l'esforç per a fer festa al llarg d'estos anys.

Senent Ibáñez-Massarajos emprengué la seua trajectòria el 1999 i els membres de la comissió van decidir que era molt adient construir i signar un facsímil d'"*Imatges d'un poble*", primera falla de la localitat, plantada el 1951. Paper, cartó, fusta i robes van ser empleats per a recrear de la forma més fidel aquell cadafal d'antany presidit per un caragol gegant cavalcant per un llaurador, com a al·legoria de la vida als pobles.

El 1999 va ser també l'any d'una importantíssima efemèride de la Festa de les Falles com fou el Centenari de Regino Mas (1899-1968). El seu poble natal li va retre tribut amb una imitació continguda d'una de les falles més afamades seues com és '*La Llei de l'Embut*' o '*Els estraperlistes*' (Mercat Central, 1944). L'artista que va rebre l'encàrrec de fer la falla fou el seu deixeble Vicent Agulleiro, aprofitant un motle propi del seu taller del Moisès de Miguel Àngel.

Reproducció de “El ball de Don Elástico” (1972), la primera falla plantada en la Plaça de la Mercé en 1872. Foto Iván Esbrí

Reproducció de “El ball de Don Elástico” (2022), la primera falla plantada en la Plaça de la Mercé en 1872. Foto Joan Castelló

La plaça de la Mercé també ha festejat dues dates importants de la seua història: el centenari (1972) y el 150 aniversari (2022) del naixement de la comissió amb sengles rèpliques de la primera falla plantada en la demarcació. La falla primigènia, segons la descripció que fa Soler i Godes, constava d'una escena única que representava ‘*El ball de Don Elástico*’ (1872) en el cafè-teatre de Russafa davant de dos espectadors. En 2022, l'artista Juanjo García va recrear aquest mateix monument, fet amb fusta i ninots abillats amb teles, que va ser plantar a tombe, com es feia en el segle XIX. Es va cremar la nit del 18 al 19 de març, com era igualment tradicionals en aquella època. Aquesta mateixa falla la va reproduir també Salvador Debón en 1972 per a celebrar el centenari, en un any en el qual la comissió va aconseguir el primer premi de la secció Especial amb ‘*Contaminació*’.

“El lleó de Mestalla”, de Manolo García (Reina-Pau-Sant Vicent, 2019). Foto Iván Esbrí

Més al present, la comissió de la Plaça de la Reina-Pau-Sant Vicent ha portat a terme en els darrers anys un seguit d'activitats culturals en les quals s'ha emmarcat la recuperació d'antigues falles plantades en la seua demarcació.

El 2019, van sorprendre amb una falla facsímil amb el lema ‘*El Lleó de Mestalla*’, plantada originalment en la Plaça de Canalejas, el 1925. Manolo García, en col·laboració amb l'Institut de Restauració del Patrimoni de la Universitat Politècnica de València i el taller de Vicent Luna Valencia CB, fou el seu autor. La falla no participà en concurs de secció perquè va primar la vàlua de la recreació històrica per damunt de la consideració d'un jurat de falla.

“La Caiguda de Faetó”, de Latorre i Sanz (Reina-Pau-Sant Vicent, 2021). Foto Iván Esbrí.

El primitiu monument celebrava els campionats regionals aconseguits per les diferents seccions que integraven el València CF: futbol, esgrima, hockey i atletisme, d'ací la gran copa emergent del centre i la presència del voraç felí al coronament. Amb la recreació d'aquesta falla, Reina-Pau-Sant Vicent va casar l'any faller amb el Centenari del València CF (1919-2019).

Per a 2020, la intenció fou recuperar una falla promoguda pel polític liberal Félix Casalis el 1820 en la confluència de la Plaça de Santa Catalina i el carrer Saragossa i que era una ferotge i corrosiva crítica al Rei Ferran VII i el General Francisco Javier de Elío y Olóndriz, d'acord amb el mite de Faetó, fill d'Hélios i Clímene, i la seua caiguda¹. Si bé, com és sabut, les mesures extraordinàries provocades per l'expansió de la pandèmia COVID-19, obligaren a suspendre les Falles 2020 i posposaren tota celebració festiva fins l'edició excepcional de les Falles de Setembre de 2021.

Ja sí en setembre de 2021, els fallers i les falleres de la Reina van poder celebrar ni més ni menys que 200 Anys, amb el tàndem José Latorre-Gabriel Sanz i la col·laboració de Pepe Puche, qui feu la maqueta de la falla ‘La caiguda de Faetó’, inspirat en el quadre de Jan Carel Van Eyck sobre la falla grega, ja que en la premsa de 1820 no hi ha gravat o descripció de la falla en el vessant compositiu (si temàtic).

¹ Faetó, en un arribat d'arrogància i estupidesa, va pendre la quadriga solar del seu pare per a lluir-se com a fill d'un déu. Volà molt alt i accelerat i els cavalls se li desbocaren, provocant la seua caiguda en la Terra; i en el colp en terra l'onda expansiva creà el desert del Sàhara.

“#TornaElTioNelo”, de Latorre i Sanz (Reina-Pau-Sant Vicent, 2022). Foto Iván Esbri

I, per últim, el passat 2022, recuperaren la memòria dels gegants amb ‘#TornaElTioNelo’, de nou amb Latorre & Sanz, amb un imponent llaurador de vareta que emulava el plantat per Carlos Tarazona i Josep Just, el 1946, que, al seu torn, continuava la tradició dels ‘Nelos i Quiquetes’ de la Fira de Juliol de 1900 i 1904, alçats com a arcs triomfals en la confluència de la Reina amb Sant Vicent.

Afegir, a més, que cadascuna d’aquestes falles ha vingut acompanyada d’una publicació feta des del rigor de la investigació i la recerca històrica. Així, la Col·lecció Tio Pep, coordinada pel president d’Estudis Fallers i membre de la comissió Lluís Fernández, entre altres signatures, s’ha convertit en un serial de llibres imprescindibles en tota prestatgeria de cultura popular que es precie.

També els primers premis són leitmotiv per a rememorar una falla. I més si va significar una marca històrica. Visitació-Oriola, una comissió en ple cor de la Saïdia, des de la modèstia d’un barri de classe mitjana obrera, va impulsar la falla fins a aconseguir inscriure-la en la Secció Especial el 1959, amb la contractació d’un artista, Salvador Debón Cortina, que portava un currículum de falles encara iniciàtic.

Eolo, d'«Allò que el vent es va emportar de Domingo Timoner de 1965», de Padro y Alejandro Santaaulalia (Doctor Collado, 2019). Foto Iván Esbri.

Per sorpresa de no pocs *‘La Lluita per la Vida’* va alçar el apreciat palet del Primer Premi de la màxima categoria, marxant per primera vegada fora del circuit cèntric, a l'altra banda del riu Túria. La falla és una vertadera obra mestra, demostració del brau domini de l'escultura que tenia Debón, presidint el cadafal un herculi home de la selva fent front a un lleó i un tigre, al·legòrics als problemes que assetjaven els ciutadans. Dissociada plàsticament de la falla original, Francisco Ribes i Visitació-Oriola, la van recordar en *‘Continuem la lluita’*, el 2009, en el 50 Aniversari de la fita.

Sense deixar de costat a Salvador Debón ens centrarem ara en una comissió de solatge que li té gran estima a aquesta artista i l'ha fet propi amb la convocatòria d'un guardó amb el seu nom²: la Falla de la Plaça del Doctor Collado.

El 2019 Pedro i Alejandro Santaaulalia Serrán foren els responsables de plantar *‘Quan em mire a l'espill’*, la Falla del 150 Aniversari d'aquesta comissió de la Seu-Xerea-Mercat; i en el seu particular espill d'història estaven reinterpretats elements icònics de falles com *‘La fama’* (1960), i *‘La primavera’* (1969), del Mestre Debón, a més de *‘La sicalipsi a l'ordre del dia’*, de Pedro Guillem (1912); *‘L'espill de la veritat’* i *‘La rosa dels vents’*, dels germans Antonio i José Fontelles (1951 i 1953, respectivament); *‘Allò que el vent es va emportar’*, de Vicent Domingo Timoner (1965); i *‘Allò que es cuina’*, de Miguel Delegido (2015).

2 Premi Salvador Debón Cortina a l'Artista Revelació, des de 2010.

“Aquella falla de la Margot”, Vicent Almela (Doctor Collado, 2012). Foto Iván Esbrí.

Poquets anys abans però, el 2012, Dr. Collado ja va revifar la memòria d’una de les seues falles mítiques i, per extensió, de la història de la festa, com és la citada ‘*La sicalipsi a l’ordre del dia*’, de Pedro Guillem (1912), la coneguda popularment com “*la Falla de la Margot*”, en el seu centenari. El lema prenia un terme del món del teatre, la sicalipsi, que fa referència al gènere burlesc, picant i verd per a fer una crítica del fals moralisme de l’època i les posicions contradictòries de les autoritats respecte al llibertinatge. En conseqüència, el cadafal va causar un enorme rebombori pel tema tractat, però sobretot per la perfecta recreació de les formes de “*la Margot*” -qui visità la falla en dues ocasions- en ninot i la quantitat de personatges reconeixibles de la València del moment que, també en ninot, la contemplaven embadalits en les butaques.

Així Vicent Almela, presentava en la demarcació ‘Aquella falla de la Margot’, el 2012, amb una bellíssima figura central de la cupletista Adela de Vicente, pintada per Paco López Albert, que va meravellar el públic però no el jurat de falla que la deixà a zero en la Secció Segona A. Comptà amb l’assessorament històric de l’estudiós de falles Javi Mozas.

“50 Aniversari”, de Martínez Mollà (Falla Municipal València, 1994). Arxiu Gremi Artistes Fallers València.

En 1981, la comissió de la Falla Comte de Salvatierra-Ciril Amorós, més coneguda com a Mercat de Colón, també va commemorar 50 anys d'un primer premi històric: l'obtingut en 1931 amb *'La tortà del dimoni'*, una falla realitzada per Vicente Benedito i enquadrada en l'única secció que existia en aquests moments a València. Els germans Antonio i Ramon Ferrer Jorge van realitzar una rèplica amb el lema *'Els set pecat capitals'*, còpia fidedigna de la falla de 1931, amb un coronament en el qual apareixien figures del Corpus com la *Moma* (la virtut) i *els momos* (els pecats).

El 1994, el Gremi Artesà d'Artistes Fallers de València tancava els grans fastos de les seues Noces d'Or amb la Falla Municipal de València *'50 Aniversari'*, de Josep Martínez Mollà. Dedicada a l'ofici i la institució gremial, en el seu coronament es destacava la recreació de *'De València a Nova York a les ales d'un parot'*, de Carlos Cortina, per a la Falla Plaça de Mariano Benlliure, de 1928. En les escenes també es reproduïren la Cibeles de *'Subvencions'*, de Regino Mas, per al Mercat Central, de 1954, i *'Els temps canvien'*, de Juan Huerta, per a Regne de València-Duc de Calabria, de 1957. La reproducció del Ninot Indultat Matrimoni prehistòric d'aquesta falla va ser tan fidedigna i perfecta, que es va decidir preservar-la per al Museu Faller de València i suplir l'absència del grup original, perdut en la riuà d'Octubre de 1957.

Igualment, la Torre del Rellotge del Consistori, que definia el cos central de la falla tot realitzat en vareta, emulava, en certa manera, a *'Reformes'* de la gran plaça, de Regino Mas, per a la comissió de Sant Jaume, de 1934.

Falles pel Món, Manolo García, Falla Municipal València, 2016. Foto Adrián Castelló

Segones parts, no són bones. Amb menor èxit, ja que la falla no resultà ni de les millors plantades en la Plaça ni la més a destacar de les carreres dels seus autors, Vicent Agulleiro i Ramón Espinosa, el monument '*Tercer mil·lenni*' contava en les escenes amb la reproducció de '*Correguda de bous surrealista*', d'Octavio Vicent i Salvador Dalí, de 1954, i de '*La serp de mar*', de Vicent Luna, de 1975.

Però la tercera és la bona: Manolo García, deixeble del taller del mestre Mollà, procedí d'igual forma en '*Falles pel Món*', la Falla Municipal de València 2016, on com a contra-coronaments del totèmic artesà va posar la Torre Eiffel d'"*Aquí queda això*", de José Barea Sánchez, de 1967; l'estàtua de '*La Llibertat*' i l'avió '*Concorde... concòrdia?*', de Vicent Luna, de 1973 i 1981, respectivament; el David de Miguel Ángel de '*En la Terra de l'Art*', de Martínez Mollà, de 1991; i el Moisés de Miguel Ángel del seu '*El Decàleg del valencià*', de 2014; més un seguit de cartelleria amb les fotografies de totes i cadascuna de les falles de la plaça major de València des de 1942.

‘Contant contes’ de 2020, de Paco Mesado (Cuba-Buenos Aires, 2021). Foto Iván Esbrí.

En un barri de gran solatge faller com Russafa, el 2012, es va celebrar el Centenari de la Falla Càdis-Dénia. A peu d’*Un regalet per a Russafa*, de l’artista riberenc Juane Cortell, es va fer una rèplica menuda del cadafal fundacional de 1912, que tenia com a objecte de la seua crítica el servei de correus.

Per causa del trasllat de les Falles 2020 al setembre de 2021, la comissió Cuba-Buenos Aires no va poder celebrar amb la normalitat d’un març faller el seu centenari en l’exercici corresponent. Si bé, lluny de descurar tan gran efemèride, com ampliació del monument ‘Contant contes’ de 2020, de Paco Mesado -en el seu comiat com a artista faller- es va fer un facsímil de la falla fundacional de 1921, una crítica a com ofega el poder del capital.

“Odissea”, de Grup Creatiu Ítaca (Na Jordana, 2013). Foto Iván Esbrí.

Més recentment, en juny de 2022, amb motiu de les celebracions de Sant Joan, les falleres i fallers de Doctor Serrano-Carlos Cervera-Clero es traslladaren per unes hores al segle XIX per a reviuire la falla que es va plantar en la demarcació en 1923, realitzada per Adolfo Ariño i que portava per lema ‘A E I O U, foxtrot’.

Gràcies a un cronista del barri, es va localitzar una fotografia d’aquesta primera falla i han sigut els mateixos fallers de la comissió els que han fet una rèplica d’este primer monument plantar en la demarcació com a primer acte del centenari (1923-2023) d’aquesta comissió històrica del barri de Russafa.

També es donen casos de comissions que al seu projecte faller citen falles d’altres artistes i comissions que tenen la consideració d’icòniques en la història. Per exemple, Miguel Santaehalia recreava en ‘*Somni verd*’, en Na Jordana, el 1992, al David i la Carme de Benlliure d’*En la Terra de l’Art*’ i ‘*Carme*’, de Pepe Martínez Mollà, falles municipals de València 1991 i 1992, on ella es quedava meravellada pel penis del bell model escultòric de Miguel Àngel.

La mateixa Na Jordana, amb el treball del Grup Creatiu Ítaca, també plantava el 2013 un reboot de ‘*Nou Cavall de Troia*’, de Ricardo Rubert, de la Falla Plaça del Cabdill, de 1963, sota el lema d’*Odissea*’.

Tramvia de Cortina de 1928, Ceballos-Sanabria, Falla Municipal Infantil València, 2022. Foto Iván Esbrí.

A mitjans dels 1990, el Centre Comercial el Saler, en la seua efímera iniciativa de plantar reproduccions de falles d'antany de l'antiga Plaça del Cabdill, ja va rescatar del record esta falla mítica alçant-la de nou; i a l'any següent li tocà el torn a *'Ahí queda això'*, de José Barea Sánchez, de 1967.

Una interpretació lliure de les falles que es plantaven a València i pobles dels voltants entre les dècades dels huitanta i noranta és la que ha realitzat Pascual Roda Ferrando *'Paski'* per a la sèrie de televisió *'La ruta'*, la història d'uns amics que passen de la innocència a la maduresa durant els anys més significatius de la nomenada *"Ruta Destroy o Ruta del Bacalao"*.

Amb l'experiència adquirida en el taller de Pasqual Carrasquer, Paski va reproduir una falla típicament huitantena, amb un monument de fusta i cartó, amb ninots pintats a l'oli, com els que es feien en aquella dècada perquè l'ambientació de la producció fora versemblant.

Reproducció de la falla Gràcia-Llanterna de 1895 realitzada per Marisa Falcó-Paco Pellicer 'd'Encàrrec' (Plaça de la Santa Creu, 2018). Foto Iván Esbrí.

Gràcies també a la conservació de motles originals de falles dels huitanta de Paco Marco, Toni Verdugo, també ha fet en el segle XXI algun facsímil de falla d'antany en Sagunt.

En el terreny de les falles infantils, Salva Dolz, sota idea del divulgador faller Àngel Romero, materialitza tot un catàleg de miniatures de falles mítiques en Flames per a la Història, en Barri Beteró, el 2016. En '*Saps qui soc... també?*', Falla Municipal Infantil de València 2022, Ceballos & Sanabria, feren altra miniatura, sota el seu particular estil, de '*De València a Nova York a les ales d'un parot*', la falla que Carlos Cortina va plantar en la Plaça de Mariano Benlliure el 1928.

També han sigut plantats dos *remakes* de falles amb motius d'actes fallers. Sota el títol “*Falles de l'Antigor*”, la Regidoria de Cultura Festiva de l'Ajuntament de València, va celebrar el II Aniversari de les Falles Patrimoni de la Humanitat, el 2018, en el cor del Carme, amb un seguit d'actes propis de la Festa al segle XIX: traca correguda, concert de banda, cercavila popular -amb indumentària d'època-, ninots de tir i una acuradíssima reproducció de la falla Gràcia-Llanterna de 1895, obra de Marisa Falcó-Paco Pellicer ‘*Fet d'Encàrrec*’ i Manolo García, i que era una crítica a com la banca no recolzava a València en el seu progrés industrial.

I en octubre de 2021 en Montcada va tindre lloc un esdeveniment d'homenatge a les Falleres Majors de la Comunitat Valenciana, organitzat per diverses juntes locals falleres. Com a al·licient, la dupla artística Francisco Olivares-Juan Valencia van rebre l'encàrrec de reproduir una falla plantada en el poble el 1932, sobre els estalvis i les despeses, que coronava una vidriola.

Fora del context de les comissions i de la Festa, el 1995 es va reinaugurar el Museu Faller de València, arran d'una molt necessària reforma de l'edifici -l'antiga Casa Missió de Sant Vicent de Paül i presó militar- i de les sales d'exposició després de dècades de deixadesa (des de 1971). Per al nou discurs expositiu, es va incorporar una recreació -no massa afortunada- de la primera falla retratada-documentada, en forma de gravat en el dietari de títol ‘*Calendario pintoresco, profético, astrológico y lunático del Reino de Valencia*’, de 1860, i que feia crítica de l'ús del mirinyac per les dames, i que servia en la primera sala de context històric per a visualitzar les falles del segle XIX. Una nova reforma del Museu, el 2016, va comportar la seua retirada en ser redefinit tant el discurs museogràfic con la distribució espacial, ja que es va crear el nou Espai Josep Alarte d'exposicions temporals i es va reubicar la col·lecció de Ninots Indultats. Hui aquesta recreació de falla d'una escena està guardada al magatzem municipal de Vara de Quart.

No podem deixar fora d'aquest article la falla de Sant Valerià d'aquest exercici, realitzada per l'artista cullerà Fede Alonso i que du per lema ‘1923-2023’ i que ens presenta les similituds i diferències del Torrent actual al de fa un segle.

Recreació del gravat de 1860 *'Calendario pintoresco, profético, astrológico y lunático del Reino de Valencia'*.

Serà una metafalla: una falla dins d'una falla, amb un cadafal rodejat de les cases del carrer Cambrils (actual Mare de Déu de l'Olivar) on es va plantar la falla primigènia. En la part davantera, es reproduïxen les tres cases antigues que encara es conserven. La construcció del monument ha seguit les pautes de les falles de les primeres dècades del segle XX: cos de fusta i cartó i ninots abillats amb teles. El públic podrà entrar en el recinte, visitar les cases, interactuar i ambientar-se en els anys vint de la centúria passada. En la tresera, es reproduiran edificis moderns del Torrent actual, com l'Ajuntament.

El lema de la falla de 1923 era *'Qui s'ajunta en un coixo, a l'any, coixo i mig'*. Curiosament, la temàtica feia referència a un polític que es va fer amic d'un altre regidor i els dos acabaren en el mateix partit. En l'actualitat el PSPV-PSOE governa en la ciutat amb coalició en Ciudadanos, i no es descarta que alguns regidors d'aquest últim partit (que podria estar vivint els últims moments abans de la desaparició) podrien incorporar-se a les llistes socialistes en les eleccions municipals de maig de 2023.

En definitiva, dues situacions polítiques semblants separades per cent anys. Amb les crítiques a l'Ajuntament, a la Junta Local, a la brutícia dels carrers i el deficient enllumenat de les vies públiques es podrà comprar, així, l'evolució de la ciutat en aquests cent anys. En unes coses s'ha millorat i en altres hem anat a pitjor.

*** EL POETA ***

DE L'HIMNE DE LA CORONACIÓ

Miguel Ángel Gascón Rocha

Entre els centenaris que es cel·lebren en 2023 un dels més recordats pel poble valencià, sinó el que més, serà el de la coronació de la Mare de Déu dels Desamparats que tingué lloc el 12 de maig de 1923 a València Ciutat, en l'encreuament del Pont del Reial i la plaça de Tetuan i el Temple. L'acte va ser una mostra de devoció popular tan fervorosa que el mateix rei Alfons XIII, que presidia el Comité d'Honor dels actes de la coronació i que havia arribat la vespra a la capital valenciana per a participar de l'esdeveniment, manifestà commogut: "Es lo más grandioso que he visto nunca." Este i molts altres detalls s'arreglen a l'extensa "Crónica de las fiestas de la Coronación Pontificia de la Imagen de Nuestra Señora de los Desamparados" redactada per mossén Josep Sanchis Sivera, canonge de la catedral de València des de 1906 i historiador, crònica publicada a finals del mateix any 1923.

Així, de la mà d'esta extensa cronologia de vora 900 pàgines, coneguem que l'instant precís de la coronació varen ser les 11.37 hores del matí. En eixe instant, després de les seues emocionades paraules, el Cardenal Reig i Casanova, en aquell moment arquebisbe de València encara que ja electe de Toledo, reb la corona de les mans de l'alcalde de la ciutat, Juan Artal¹, per a entronitzar la imatge de la Patrona. S'interpretaren a l'uníson, la Marxa Reial i la Marxa de la Ciutat mentre esclararen 21 salves d'honor. És a continuació quan s'entonà, per primera vegada en públic, l'Himne de la Coronació. Esta interpretació, segons llegim en la mateixa crònica, va estar a càrrec de la Banda Municipal dirigida pel director Luis Ayllón i un cor de 1.500 veus dirigit per mossén Juan Belda i conformat per membres de cors del Seminari Conciliar, Col·legis de Vocacions, Pares Jesuïtes, Salesians,

¹ L'alcalde fou l'encarregat de lliurar la corona en representació de la ciutat perquè, no debades, l'adreç va ser realitzada gràcies a les donacions de joies i diners del poble valencià.

Ornamentació del carrer Las Barcas. Font: Crònica de la Coronación Pontificia de la Imatge de la Ntra señora de Los Desamparados.

Escoles Pies, Germans Maristes i Escoles de l'Associació de Catòlics.² En la notícia que apareix l'endemà en el diari *Las Provincias* es fa una mínima referència als seus autors “interpretóse el Himno Oficial de la Coronación, letra del señor Juan y música del maestro Romeu.” Però abans d'entrar a descobrir la personalitat del poeta autor de la lletra (el “señor Juan”) i les circumstàncies que envoltaren la confecció dels seus versos, s'endinsarem en el context històric que conduïx a l'instant relatat de la coronació.

Podriem dir-ne que va ser el llavors arquebisbe de València, N'Enric Reig i Casanova, qui va arreplegar el sentir popular per a encetar el procediment eclesiàstic, de manera que la coronació de la Mare de Déu dels Desamparats fóra una realitat. Així, l'arquebisbe va nomenar una comissió formada per quatre persones pertanyents a la Junta de la Reial Confraria de Nostra Senyora dels Innocents Màrtirs i Desamparats que, en setembre de 1921, esbossa les línies generals

² Altres fonts, com la crònica de la coronació apareguda al *Diario de Valencia* de 13 de maig de 1923 parlen de 1.000 veus. En tot cas, donem per bona la de 1.500 participants perquè el relat de Sivera ens servix d'eix vertebrador i també perquè va ser escrit amb més perspectiva temporal que la notícia del diari.

Foto Estudio Sanchis del dia de la Coronació.

del projecte. Després de consultar a les autoritats administratives i altres entitats, el Primat Reig, en nom de l'Església, la ciutat i el poble valencià demana a la Santa Seu la gràcia de la coronació de la Patrona de València. Serà el 15 d'octubre del mateix any quan se reba resposta positiva per part del Vaticà³.

Una vegada s'havia aconseguit el vist i plau de la Santa Seu, es va decidir celebrar la coronació durant la festivitat de la Mare de Déu de l'any 1923, de manera que durant 1922 s'iniciaren, amb temps, tots els treballs necessaris per a este magne projecte. En eixe sentit es conformaren diferents comissions de treball coordinades pel Comitè Executiu Central presidit pel propi arquebisbe Reig amb representants de la societat i institucions valencianes. Una de les tasques d'este comitè va ser la convocatòria del concurs per a l'Himne Oficial de la Coronació. En realitat, dos concursos, perquè primer es convocà el de la lletra i, una vegada coneguda la proposta guanyadora, es va convocar el de la música que s'adaptara a les versades del poeta. Com a

3 Eren els últims mesos del papat de Benet XV que va morir a principi de 1922, de manera que el vist i plau va arribar de la mà de Benet XV encara que durant la coronació era Papa Pius XI

apunt, perquè no és l'objecte d'este article, el premi del concurs musical recaigué en la composició del mestre de capella de la catedral de Vic, mossén Lluís Romeu i Corominas, un especialista de música religiosa popular.⁴

Així, el 28 d'octubre de 1922 es convocà el concurs per a establir la lletra de l'Himne de la Coronació amb poques condicions preestablertes més enllà de les habituals d'un certamen literari, llevat, potser, de la premura de temps, només 30 dies naturals i, això sí, l'exigència de que per a participar “es condición indispensable la de haber nacido en alguna de las actuales provincias de Alicante, Castellón y Valencia, que constituían el antiguo Reino de Valencia.”

Com que les bases es publicaren en el número 2 de “Mater Desertorum”⁵ de 30 d'octubre de 1922, l'òrgan oficial de difusió de la festivitat de la coronació, el mateix Comitè Executiu Central va constituir a partir del 30 de novembre un jurat del que formaren part el reverend pare José Carbonell Ricós, en aquell moment provincial dels escolapis; Francesc Almarche i Vázquez, historiador i, des de 1919, president de Lo Rat Penat; Leopold Trénor i Palavicino, aristòcrata, president de Lo Rat Penat durant l'Exposició Regional Valenciana de 1909 i lloretjat poeta; Vicent Ripollés i Pérez, rector, mestre de capella i compositor; i l'historiador Salvador Carreres Zacarés com a secretari. Este jurat hagué de triar entre 51 composicions, elegint com a guanyadora la presentada pel poeta Josep Maria Juan i Garcia baix l'endrecat lema per a la plica, de “Arquebisbe Reig”.

En el moment d'obtindre, possiblement, el major premi com a poeta, si més no, el que l'ha convertit en immortal, Josep Maria Juan i Garcia en tenia 39 anys. Havia nascut en el carrer Corona de València Ciutat en 1884. Moriria en octubre de 1961, també en el Cap i Casal on

4 De fet, mossén Romeu, va musicar una altra de les composicions típiques de les celebracions al voltant de la Mare de Déu dels Desamparats des de que començà a celebrar-se la Missa d'Infants al 1924 la coneguda com a Ave Maria de Romeu i que comença “Al matí cap al llevant...”

5 “Mater desertorum” és el títol en llatí de Mare dels Desamparats. Actualment, amb èpoques sense publicar-se, és també la capçalera del Butlletí de la Arxiconfraria de Nostra Senyora dels Innocents Màrtirs i Desamparats.

Portada *Pensat y Fet*, maig de 1923.

es troba soterrat. Estava casat i tenia una filla. Cal dir que no figurava entre els poetes i escriptors més destacats. Ell mateixa ho reconeix a les fulles de “El Cuento del Dumenche” en el seu número 11 de 1914:

“Enveche als grans escriptors y als artistes consumats; si se venguera el talent, el compraria a quintals.”

En tot cas, sí va col·laborar al llarg de la seua vida en diverses publicacions valencianes de caire literari com “Valencia Mensual” o el propi “Cuento del Dumenche” i altres de la resta d’Espanya. Encara que la seua facilitat per a versar li va obrir les portes, especialment, de les publicacions satíriques com “La Matraca”, “El Motiló”, “El Pardalero”, “La Tronà” o la mítica capçalera de “La Traca” editada per Carceller. I naturalment en el món de les falles, no només participant en altra de les mítiques capçaleres, el “Pensat i Fet”, sinó escrivint

Moment de la Coronació. Font: *Las Provincias*.

explicacions de llibrets, versos per a les falles, i també apropòsits per a les presentacions de les falleres majors de diverses comissions. Estos apropòsits no en serien les úniques obres teatrals que varen nàixer de la seua ploma, també sainets, alguna revista, i milacres de Sant Vicent fins a un total de més de 70 obres publicades entre 1901 i 1955, moltes d'elles estrenades principalment al Teatre Novetats. La més coneguda d'elles i, encara representada en alguna ocasió és “Ensalada de totes herbes” estrenada en el Teatre Novetats el 19 de novembre de 1925. Tot i que per l'obra que més diners va ingressar en vida fou “Ché, quin lio!!” estrenada en el Novetats en 1916.

Més enllà del concurs de l'Himne, a altres premis poètics, sense ser, com he dit adés, dels més destacats, sí compta amb diversos guardons al concurs de més prestigi de l'època, els Jocs Florals de Lo Rat Penat, especialment la Viola d'Or, curiosament el premi a la composició de caràcter religiós, en l'edició de 1928 amb “Oracions de la dona valenciana.” Així com també premis en altres certamens com el de Torrent de 1935 que comentarem més avant.

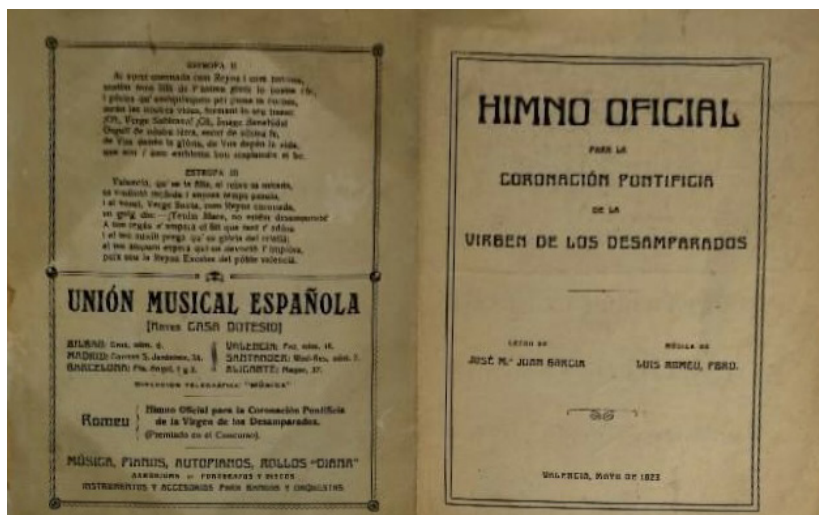

Jocs florals de Torrent de 1935.
Font: J. Derrey.

Retall en la portada *Las Provincias*: diario de Valencia: Núm. 16665 – 1923 maig, 13 (13/05/1923), després de la Coronació.

En quant a la lletra de l'Himne de la Coronació hi ha certes curiositats que l'autor desvela a una entrevista que concedix al periodista de *Las Provincias*, Ricardo Ros Marin, publicada el 13 de maig de 1961, la vespra de la festa de la Mare de Déu d'eixe any i a pocs mesos del seu falliment a l'octubre. Josep Maria Juan en té 76 anys i per les seues pròpies declaracions observem que està greument malalt. Interrogat pel concurs afirma que "Parece que querían encargar la letra a un determinado poeta; pero éste se negó. Dijo que debía elegirse entre lo mejor que presentaran los poetas valencianos." No pareix que fóra exactament d'esta manera, però sí que s'hauria de crear alguna confusió al respecte perquè en el mateix diari de *Las Provincias* del 6 de maig de 1923, així com en altres publicacions, apareix una nota aclaratòria de José Serrano Simeón, el reconegut mestre Serrano autor de la música de l'Himne Valencià, on fa una explicació al voltant del tema. Pareix ser que una comissió de diputats provincials encapçalada pel propi president de la Diputació de València el visità en sa casa de Madrid per a encomanar-li la composició d'un Himne per a la coronació de la Mare de Déu. El mestre Serrano rebutjà l'encàrrec de compondre-lo,

Himne oficial de la Coronació. Font: arxiu privat.

perqué estimava que “¡Ese Himno solo puede hacerlo Dios y cantarlo los ángeles!” però es va oferir a concebre una composició musical dedicada a la Mare de Déu que “compendiara el vibrante pensar y sentir de los valencianos ante el altar de su coronada Virgen.” Així que, contant amb el seu cosí Mariano Serrano com a lletrista va forjar dita composició. Quan estava tot enllestit i el propi Serrano havia viatjat a València per a els assajos corresponents per a estrenar l’obra el dia de la Coronació, l’autor s’assabenta de que sí s’havia composat una Himne Oficial. En eixe moment decidix suspendre els assajos per a evitar que per “una mala interpretación mía, (...) alguien pudiera suponer que yo pretendía entablar competencias que nunca estuvieran en mi ánimo.” En tot cas, una vegada passades les festes de la Coronació, el mestre Serrano va organitzar una funció religiosa en la que va estrenar la seua composició, amb un èxit palés, no debades aquella cantata continua sonant en les festivitats de la Mare de Déu. Es tracta del famós “¡Valencia canta!”⁶

6 Finalment, com es pot llegir en el número 19.011 del diari La Correspondencia de Valencia de 25 de maig de 1923, el mestre Serrano va poder estrenar la seua composició durant la festa de les floristes del 24 maig. La primera interpretació tingué lloc en la mateixa Plaça de la Mare de Déu amb la participació de la Banda Municipal, la banda de cornetes del regiment de Mallorca i

Una altra de les curiositats del moment relacionades amb l'Himne és que, a banda de la publicació de la partitura per part de la Unión Musical Española, la discogràfica de Barcelona Odeon, va traure al mercat un disc amb la participació del poeta. Per la cara A s'escoltava l'Himne de la Coronació mentre que a la B s'havia enregistrarat una obreta dramatitzada de Josep Maria Juan del pas de la processó pel carrer de la Bosseria. Este disc constava al catàleg general de discs i fonotipia d'Odeon de 1927 amb el número 77.085.

Com hem comentat adés, el concurs es va convocar amb certa premura de temps, i els poetes només contaren amb 30 dies naturals per a compondre els versos i lliurar-los. A la citada entrevista, Juan i Garcia demostra allò que hem comentat adés de la seua facilitat per al vers, puix parla de com només va necessitar un parell d'hores per a plasmar les diferents estrofes i uns moments d'esplai als jardins del Reial, tres dies més tard, per a polir-los. També desvela que l'Himne que va ser publicat no era exactament el que ell va presentar. A l'entrevista desvela que la última estrofa és d'una altra de les composicions presentades. El jurat li va demanar que es posara d'acord amb l'altre poeta, qüestió que va resultar ben fàcil d'aconseguir, perquè -en obrir la plica, el jurat va comprovar que l'autor de la lletra d'esta segona proposta era el mateix Josep Maria Juan. Així que, amb esta recomposició, la lletra de l'Himne Oficial de la Coronació de la Mare de Déu dels Desamparats va ser publicada com segueix:

Veus

La patria valenciana
s'ampara baix ton mant.
¡Oh, Vèrge Subirana
de terres de Llevant!

Cor

les veus de diferents corals valencianes dins d'un programa de música valenciana que acabà amb l'interpretació, naturalment, de l'Himne de l'Exposició.

La tèrra llevantina reviu en ta Capella
al fervos homenaje de pur i ver amor,
puix sou la nostra Reyna, i vòstra Image bella
pareix qu'està voltada de màgic resplandor.
La ròsa perfumada, la mística açutena,
lo seu verger formaren als peus de ton altar,
i fervorós en elles lo valencià t'òfrena
la devoció mes santa que puga profesar.

Veus

En tèrres valencianes
la fe per Vos no mòr,
i vostra Image Santa
portem sempre en lo còr.
Salve, Reyna del cèl i la tèrra;
Salve, Vèrge dels Desamparats;
Salve, sempre adorada Patrona;
Salve, Mare dels bons valencians.

Cor

Al voret, coronada com Reyna I com Patrona,
sentim tons fills de l'anima glatir lo nostre còr,
i perles qu'enriquixquen per pures ta corona,
serán les nostres vides, formant lo seu tresòr.
¡Oh Vèrge Subirana! ¡Oh, Image Benehida!
orgull de nòstra tèrra, escut de nòstra fe,
de Vos depén la glòria, de Vos depén la vida,
que sou l'unic emblema hon resplandix el be.

Cor

Valencia, qu'es ta filla, al rebre ta mirada,
sa tradició recòrda i anyora temps pasats,
i al vòret, Vèrge Santa, com Reyna coronada,
en goig diu: -¡Tenim Mare, no estém desamparats!
A ton regàs s'ampara el fill que tant t' adora
I el teu auxili prega q'es glòria del cristià
El teu amparo espera qui en devoció t'implora,
Puix sou la Reyna Ecelsa del poble valencià.

Com podem comprovar, a l'actualitat només s'interpreta una tercera part de l'Himne. Curiosament s'obvien les parts que parlen específicament de l'acte per al que va ser compostat, la coronació de la Mare de Déu. Al mateix temps, a banda del canvi esmentat a l'estrofa oficial, la lletra ha despertat al llarg del temps un seguit de desgrats pels que algunes veus han demanat la seua adaptació⁷. Especialment serien els versos “pareix qu'està voltada de màgic resplandor”, “Salve, sempre adorada Patrona” i “Salve, Mare dels bons valencians”. Les dos primeres per errades teològiques, la tercera per confusió interpretativa.

Efectivament, la Mare de Déu o un sant, ni tenen màgic resplandor ni poden ser adorats. El seu resplandor no és màgic, sinó per la seua santitat, és a dir, remet directament a la glòria de Déu i no a la seua pròpia. En quant a l'adoració, segons la doctrina de l'Església catòlica, als sants i a Maria se'ls venera que no adora. El mateix Jesucrist ho recorda durant el passatge de les tentacions, quan li contesta a Satanàs: “Adora només al Senyor, el teu Déu, només a ell dona-li culte.” (Lluc, 4-8). Per tant, que romanen al text oficial estos versos hem d'agafar-ho com una llicència poètica i dins de la religiositat popular. Per allò de la tercera frase, en algun moment es va proposar modificar-la per “Mare sou dels valencians” interpretant que la lletra excloïa als valencians que no eren bons. Però la frase, clarament en desús en l'actualitat, no selecciona entre valencians pel seu comportament, sinó que es referix a la bonhomia del poble valencià en general. És a dir, que el poble valencià és afable, amable, honest, cordial... En tot cas, la proposta no va tindre èxit i s'ha aigualit també en el temps.

Dins dels premis concedits a Josep Maria Juan Garcia, com hem avançat adés, hi ha un que el vincula al nostre poble, es tracta de la Flor Natural dels Jocs Florals que convocà el Cercle Catòlic de Torrent per a commemorar el seu primer mig segle de vida en 1935. Al concurs es presentaren, en les diferents modalitats, autors locals com Miquel Mora, Germà Gozalbo, Josep Alejos o Miquel Puig. També poetes

⁷ Així és el cas, només com a exemple, del discurs del catedràtic de número Emilio Aparicio Olmos durant la sessió inaugural de l'exercici de 1973 de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València on podem trobar estes referències.

de prestigi de l'època com el propi Josep Maria Juan, Bernardí Maria Rubert, Vicent Casp, Prudenci Alcón, Elies Borràs o Antoni Cidón. L'acte de lliurament de premis es cel·lebrà en el llavors teatre del Grup Escolar Rodríguez de Cepeda, actual CEIP Lope de Vega⁸, sent la seua regina Pepita Navarro Puig. La poesia premiada va ser "Rapsodia de llums y colors" sent llegida pel mateix poeta durant l'acte de pleitesia.

A banda dels versos de Josep Maria Juan Garcia, naturalment, gràcies a la devoció i creativitat dels valencians, sorgiren pel motiu de la coronació, infinitat de poemes i altres expressions artístiques. Com a mostra, per a acabar estes lletres dedicades a com es va gestar la lletra de l'Himne de la Mare de Déu que enguany cumplix 100 anys, no puc deixar de nomenar a un altre personatge històric que va jugar un paper fonamental, el llavors arquebisbe de Burgos, el valencià Joan Batiste Benlloch i Vivó⁹ que durant l'homilia de la missa pontifical del 13 de maig de 1923 va compartir uns versos que, segons manifestà, li ensenyà sa mare com a pregària i que, a partir d'eixe moment passaren a formar part del devocionari popular:

Mare dels Desamparats,
que no me desampreu,
ni en la vida, ni en la mort,
ni en lo tribunal de Déu.

8 Heus ací que trobem l'explicació de perquè fins fa pocs anys, per a referir-se al col·lege Lope de Vega els torrentins dien "El Grupo", reminiscència del primer nom de l'escola inaugurada durant la dictadura de Primo de Rivera i que en temps de la segona república se denominà de Blasco Ibañez.

9 Benlloch, que mor en Madrid en 1926, demanà ser soterrat en la Basílica de Mare de Déu. El seu desig va ser complit i les seues restes reposen als peus de l'Altar Major. Com a nota curiosa, cal dir que l'Avinguda de Cardenal Benlloch de València i la Plaça Bisbe Benlloch de Torrent es referixen les dos a la mateixa persona. La de la nostra ciutat és anterior, quan Benlloch encara no havia segut nomenat cardenal.

BIBLIOGRAFIA

ALMANAQUE LAS PROVINCIAS Anys 1924, 1936 i 1962

BUENO TÁRREGA, Baltasar (1993) "La Mare de Déu dels Desamparats" Federico Doménech. Valencia

BUENO TÁRREGA, Baltasar (2014) "La Virgen de los Desamparados de Valencia. Imagen y advocación" RomEditors. Valencia

ROYO MARTÍNEZ, José (2009) "El Círculo Católico en la prensa (1884-1934)" Círculo Católico de Torrent. Torrent

SANCHIS SIVERA, Josep (1923) "Crónica de las fiestas de la Coronación Pontificia de la Imagen de Nuestra Señora de los Desamparados" Imprenta Hijos de Francisco Vives Mora. Valencia.

La Torrentina S.A.

FABRICA DE CONSERVAS ALIMENTICIAS.

Especialidad en la fabricación de le-
- - - che condensada - - -

MARCAS

LA HOLANDESA ESPAÑOLA
Y
LA CAMPESINA

Enorme surtido en toallas rusas, sábanas, lienzos y pañuelos de hilo, mantas
de algodón

Géneros de punto inglés y atelpados,
para señora y caballero con un 20 por
100 de baja.

Gran rebaja de precios en todos los arti-
culos. Mantelerías y juegos de cama
bordados a mano.

Mantás finas de lana, para matrimonio
a 20 ptas. Fábrica de tejidos de seda. Sa-
tenes, duquesas, charmeuses, etc.

CASA ARTOLA

Pje de la Cruz, núm. 6, entresuelo.--VALENCIA

Pañería y Sastrería

Lorenzo Monzó

Bolsería, 30, bajo

VALENCIA

Gran Fábrica de Chocolates
- de -

Vicente Esteve

San Onofre, 2 - TORRENTE

OPTICA

- 17, Santo Catalina, 18 -

VALENCIA

CASA DE CONFIANZA

Fotografía - Casa Peperepe Casa Crespo

Calle de Segta, núm. 12

Ampliaciones de hoja a 16 Pesetas.

Postales y Retratos en todos
tamaños y precios.

*Ultramarinos, Cafés y Azuca-
res*

P. Mayor, TORRENTE

**CEN-
TEN-
ARI.**

**FALLA DEL
CARRER
CAMBRILS**

Les falles de Torrent celebrem el centenari del
primer esbós conservat d'una falla de Torrent.
Centenari falla Carrer Cambrils 1923-2023.